

Političke
PERSPEKTIVE

Vol. 1
(2015)

POLITIČKE PERSPEKTIVE
časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), LSE Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Nataša Beširević (zamjenica urednice), Dušan Pavlović, Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Lidija Kos-Stanišić, dekanica, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: Čigoja štampa, prosinac/decembar 2016.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2015, br. 1 – . – Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb (Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Politiche perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

Ana Matan
UVODNA RIJEČ

5

[ČLANCI I STUDIJE]

Žarko Puhovski
IVO PRPIĆ, POSTHUMNI CROQUIS

11

Milan Podunavac
KONSTITUTIVNA MOĆ U OSNIVAČKIM USTAVIMA

19

Rainer Eisfeld
PROSPECTS OF PLURALIST DEMOCRACY IN AN AGE OF
ECONOMIC GLOBALIZATION AND WORLD-WIDE MIGRATION

35

Aleksandar Molnar
„VOJNIČKA VLADAVINA” KAO POSEBAN (OKIDENTALAN) TIP
DESPOTIJE U MONTESKJEOVOJ TEORIJI

47

Željko Ivanković
HRVATSKA PRIVATIZACIJA KAO INICIJALNA APROPRIJACIJA
67

[PRIKAZI I RECENZIJE]

Milan Radonjić
WELCOME TO THE DESERT OF POST-SOCIALISM
RADICAL POLITICS AFTER YUGOSLAVIA
87

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)
93

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)
95

UVODNA RIJEČ

Dragi čitatelji,

Uz veliko kašnjenje objavljujemo ovaj broj časopisa *Političke perspektive*, koji je posvećen uspomeni na profesora emeritusa Fakulteta političkih znanosti Ivana Prpića. Međunarodna konferencija, koja je, pod naslovom *Borba za pojmove i politička promjena (Conceptual Contestations and Political Change)*, bila pripremana na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu u čast obilježavanja znanstvenog i nastavničkog rada profesora Prpića, održana je, nažalost, 7. studenog 2014. kao In memoriam profesoru koji je preminuo 25. listopada 2014. godine.

Profesor Ivan Prpić rođen je 15. studenoga 1936; diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao na Fakultetu političkih znanosti 1970. godine. Radio je na Fakultetu političkih znanosti od samoga njegova osnutka 1962. i imao je velik utjecaj na razvoj Fakulteta i politologije kao znanstvene discipline. Kao stipendist zaklade A. von Humboldta boravio je od 1966. do 1968. na različitim njemačkim sveučilištima gdje je, između ostalog, svjedočio burnim europskim studentskim događajima 1968. godine. Po vlastitom priznanju, žustre političke rasprave s njemačkim kolegama bitno su odredile njegov sustavan i jezgrovit način mišljenja i govora. Na njegovim predavanjima stoga nije bilo 'viška' riječi.

Predavao je temeljne politološke predmete: Uvod u političku znanost i Povijest političke misli, na kojima su generacije studenata Fakulteta otkrivala važnost jasnog i preciznog razumijevanja političkih pojmova i njihove uporabe. I u svom se znanstvenom radu bavio određenjima i poviješću pojmova politike, države, društva, nacije i demokracije. Njemačko ga je iskustvo odvelo prema istraživanju političke teorije socijaldemokracije. Tu je ostavio značajne prijevode djela klasika socijaldemokracije Karla Kautskog i Eduarda Bernsteina i nadasve minuciozne studije njihove političke misli.

Njegova su najvažnija djela *Država i društvo* (1976), *Država – nastanak i pojam* (1987), *Leksikon temeljnih pojmova politike* (1990), koji je uredio zajedno sa Žarkom Puhovskim i Majom Uzelac, urednički zbornici *Globa-*

lizacija i demokracija (2004) i *Država i političke stranke* (2004), prijevod i predgovor za knjigu Helmut Plessner, *Zakašnjela nacija* (1997), i prijevod ostavštine Hannah Arendt *Što je politika?* (2013).

Profesor Prpić bio je vanjski član Odbora za Ustav, poslovnik i politički sustav Hrvatskoga sabora, i predsjednik Glavnog odbora Zaklade Otvoreno društvo Hrvatska. U okviru Hrvatskoga pravnog centra, profesor Prpić bio je koautor Nacrta prijedloga zakona o političkim strankama (2003), koji je predviđao sustavnije reguliranje djelovanja političkih stranaka u smjeru razvoja unutarstranačke demokracije i strože kontrole njihova financiranja. Iako taj prijedlog nije prihvaćen, ostavio je znatan trag u javnim raspravama o demokratizaciji političkih stranaka.

O utjecaju profesora Prpića nadahnuto piše Žarko Puhovski, njegov dugogodišnji suradnik i prijatelj u uvodnom Posthumnom *croquiju*. Slijede tekstovi Rainera Eisfelda i Milana Podunavca, kolega i suradnika profesora Prpića. Rainer Eisfeld svoj je članak *Prospects of Pluralist Democracy in an Age of Economic Globalization and World-Wide Migration* napisao posebno za ovaj broj časopisa, dok je Milan Podunavac svoj tekst *Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima* izložio na konferenciji. Eisfeld postavlja pitanje može li se pluralistička demokracija održati u uvjetima ekonomske globalizacije, uslijed koje se demokratske vlasti odriču socijalne države i cijelog spektra mogućnosti političkog djelovanja, te pristaju na to da vode države poput tvrtki. Nasuprot tomu, pak, on zagovara, pozivajući se na Roberta Dahla, uvođenje demokracije u tvrtkama. Također zagovara nužnost izjednačavanja političkih resursa građana kako bi u uslijed grupne raznolikosti suvremenih društava mogli kompetentno politički djelovati. Pitanje konstitucije političkog poretka tema je članka Milana Podunavca, u kojem se interpretacijom uvida profesora Ivana Prpića, na primjeru Ustava Republike Hrvatske, ističu napetosti između konstituirajuće moći i osnivačkih ustava. Podunavac je ustanovio da je obilježje postjugoslavenskog konstitucionalnog stanja to da su „ustavi bez utemeljujuće moći”, te da „nemaju ... snagu uspostave novog poretka ...”.

Na konferenciji su priložima o temama kojima se bavio profesor Prpić sudjelovali i Thomas Meyer, Zvonko Posavec, Dragutin Lalović, Nenad Zakošek, Damir Grubiša, Domagoj Vujeva, Ivan Pađen i Robert Blažević. Neka su izlaganja već objavljena, a očekuje se i objavljivanje ostalih. Uskoro i izdavačka kuća *Disput* iz Zagreba objavljuje izbor tekstova Ivana Prpića, pod naslovom *Doba politike*, koji je priredio Dragutin Lalović. Objavljivanjem ovog broja časopisa *Političke perspektive* pridružujemo se, tako, nastojanjima da se afirmira znanstveno teorijska ostavština velikog profesora.

Nakon tematskog bloka o profesoru Prpiću, slijedi 'Vojnička vladavina' kao poseban (okcidentalan) tip despocije u Monteskejevovoj teoriji, članak iz

povijesti političke misli, koji potpisuje Aleksandar Molnar, te članak Željka Ivankovića o uvijek aktualnoj temi privatizacije, pod naslovom *Hrvatska privatizacija kao inicijalna apropijacija. 'Vojnička' vladavina kao poseban (okcidentalan) oblik despocije* je detaljna analiza Montesquieuovih radova o propasti Rimskog carstva u kojima autor prati Montesquieuov put k definiranju „zapadnog” oblika despocije koji se ponešto razlikuje od uobičajenih orijentalnih despocija. Za razliku od orijentalnih despocija, koje su trajni oblici vladavine na Istoku, „zapadna” despocija, na primjeru Rimskog carstva, nastaje urušavanjem prethodnih oblika vladavine, a ponajviše, kako tvrdi autor, zbog toga što vlasti (aristokratske, po pravilu) ne udovoljavaju pravovremeno zahtjevima za jednakošću usklađenu sa slobodom, nego upućuju narod na osvajačke ratove i pljačku. „Hrvatska privatizacija kao inicijalna apropijacija” donosi analizu teorijske podloge hrvatske privatizacije i zaključuje da za razliku od slovenske privatizacije koja je više nalik „pravoj” pretvorbi jednog oblika vlasništva (društvenog) u drugi (privatno), hrvatska privatizacija više je nalik prvobitnom prisvajanju – privatnim vlasništvom postaje ono što prethodno nije imalo vlasnika. Broj zaključujemo prikazom knjige *Welcome to the Desert of Post-socialism* koju su uredili Srećko Horvat i Igor Štiks.

ANA MATAN
Urednica časopisa *Političke perspektive*

ČLANCI I STUDIJE

IVO PRPIĆ, POSTHUMNI CROQUIS

Žarko Puhovski
Umirovljeni profesor
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Ivo je Prpić bio, u punome smislu riječi, komad od čovjeka – u fizičkome i intelektualnom, u moralnome i političkom, u svjetonazorskom i svakodnevnom pogledu. Njegova je kompaktnost, u biti i pojavi dakako, bila pak sazdana od (osviještenih) protuslovlja. Bio (naobrazbom) filozof koji je (istraživačkim i predavačkim opusom) za razumijevanje države dao više od svih politologa, (orijentacijom) teoretik koji je političku realnost (analizama) vidio bolje od svih empirijskih istraživača, (habitusom) ljevičar koji je (ponajprije predavanjima) liberalizam učinio prihvatljivim gotovo svima (koji su ga čuli). Porodičnim podrijetlom iz Krivoga puta (kultnoga mjesta nekoliko generacija hrvatskih nacionalista), socijaliziran, međutim, u striktno partizanskoj tradiciji, hrvatstvo je smatrao tek jednom od naslaga svoje kvintesencije. Osobnom motivacijom nezasitno politički zainteresiran, u odrasloj dobi otklanjao je, ipak, svaki aktivizam (s kratkim izuzetkom epizode vezane uz UJDI).

Sve ove kontradikcije uspijevao je, dakako dijalektički, i suprotstavljati i miriti tako da je, na kraju svake od životnih epizoda – pa, konsekventno, i sada na kraju životnoga opusa – uvijek ostajao onaj isti; tvrd a tolerantan, glasan a argumentiran, ozbiljan a podsmješljiv, jasan a kompleksan, riječju: Prpić. Čovjek kojemu nije bilo do sviđanja ni do lakoće razgovaranja (a kamoli egzistiranja), koji je razgovarao ozbiljno o samo tri teme: politici (i njezinoj teoriji), filozofiji (i njezinoj kritici), sportu (i njegovoj zloporabi) – umjetnost je, primjerice, načelno (gotovo platonovski) odbijao kao razgovorni objekt.

Vjerojatno je najvažnija njegova osobina bila to da je, predavajući i brbljajući, svađajući se ili komplimentirajući, pišući i dopisujući se, neprestance izgovarao (ili ispisivao) – pojmove i jedva što drugo do pojmove. Dok drugi izgovaraju riječi, Prpić je neprestance (re)producirao pojmove i pojmovne sklopove, dajući tako riječima fiksna (i fiksno argumentirana) značenja – bilo da se je radilo o (re)interpretiranju formativnoga nasljeđa

ili o inovativnim inačicama, o političkim teorijama ili o nogometnoj strategiji. Dobro je znao da je objašnjavanje pojmova (sebi i drugima) moguće tek posljedom njihova fiksiranja – kako bi ih se, potom tek, razlagalo – povijesno ili historijski, u djelovanju ili teorijski.

Sve su ove Prpićeve nosive osobine postale faktičkom osnovom transgeneracijske legende upravo njegovim djelovanjem na Fakultetu političkih nauka, od druge polovine šezdesetih nadalje. Nasuprot kasnijim interpretacijama, Fakultet je tada bio mnogo prije alternativno filozofijsko učilište, no mjesto (singularnoga ili pluralnog) znanstveno-političkoga naukovanja. Nosivo ime toga razdoblja bio je nedvojbena Vanja Sutlić, a uz njega su studenti/ce (barem, ambiciozniji među njima) tretirali kao doista bitna još samo Pavićeva i Prpićeva predavanja. Sutlić bi – tri-četiri puta u semestru – održao jednu od svojih neusporedivih onto-teo-kosmo-atropologijskih mis(tič)nih svečanosti o kojima se potom tjednima raspredalo (tim više što veći dio auditorija nije zapravo mogao pratiti ni logiku, a kamoli kontekst izlaganja, ali su svi ipak znali da svjedoče nečemu izuzetnome). Radovan Pavić je privlačio plastičnim predočavanjem geopolitičkih sastavina sudbine do tada nikome poznatih Kurda u ustancima Mustafe Barzanija (i ostalih), ili živopisnim prikazima svojih hodnji gorskom Hrvatskom.

Prpić je bio najmlađi, imao je najniži univerzitetski status i najuže područje interesa: početka, muke (uglavnom mladoga) Marxa u poimanju države (s Hegelom za vratom), a kasnije: liberalizam u pojmovnoj protimbi spram demokracije... Bilo je to, da se ne zaboravi, vrijeme u kojemu je (doista) kulturna knjiga za (praktički) sve na Fakultetu (i mnogo šire), Sutlićeva *Bit i suvremenost*, Lockeova tek ovlaš spominjala (kao građanskoga demokrata), a nastavnik kojemu su Prpića pridružili kao asistenta, Nerkez Smailagić, najčešće je – poput pčele koja leti s cvijeta na cvijet – lepršao s epohe na epohu, s jezika na jezik, s filozofema na filozofem, ne ostavljajući ni na jednome traga. Pod pritiskom atmosfere u kojoj se na predavanjima, bez prijelaza, skakalo od Dantea do tema poput: „SKJ: moralno politička snaga socijalističkog sistema”, Prpiću je sužavanje (i produbljivanje) vlastita tematskoga kruga bilo očitim imperativom.

Studijski boravak kod Iringa Fetschera i boravak u Frankfurtu omogućio mu je da svoj izričaj dodatno koncentrira na bitno, da dodatno razvije sposobnost apstrahiranja u punome smislu riječi, naime odmicanja od nebitnoga. Fetscherov je marksizam (a, dijelom, i Vranickijev, kod kojega je Prpić doktorirao) bio umnogome marksologija, no za mladoga marksista to nije bio povod za odbacivanje „lažnoga objektivizma”, nego, dapače, motiv za daljnje pročišćavanje vlastitoga diskursa. Surađujući s Fetscherom – koji je bio jedan od ključnih intelektualaca u SPD-u i savjetnik dvojice premijera – i, istovremeno, svjedočeći novoljevičarskome buntu, Prpić je

uvidio kako se zbiva zaista ozbiljno prenošenje teorijskih uvida u političko zbivanje. Zbog toga je, odmah po povratku iz Njemačke, istupio iz SK kratkim pismom u kojem je naveo dva politički posve jasna razloga – jednostavno nema smisla biti članom nominalno lijevo orijentirane stranke koja ne samo da ne djeluje ljevičarski, nego, štoviše, uopće ne djeluje kao politički subjekt u modernome smislu pojma. Učinio je to prije gotovo svih desnih („nacionalista”) i lijevih („anarholiberala”), bez pompe i, naravno, osobnom gestom.

Pozicija je Prpićeva na Fakultetu bila time još dodatno oslabljena. S „nacionalistima” (koji su u to doba još uglavnom plodno surađivali s partijskim forumima) nije mogao, ne samo zbog vlastita otklona od partijskoga oponašanja ozbiljne politike, nego i zato što nije dijelio uvjerenje o tomu da je („praxisovska”) ljevica (posebice nakon zbivanja 1968) ključni problem. S „praxisovcima” je tek djelomice surađivao, ponajprije posredstvom dobrih odnosa s vjerojatno najtolerantnijim među njima Predragom Vranickim (ali ga nisu napuštale sumnje u to da Gajo Petrović – ključna figura među njima – funkcionira manirom partijskoga sekretara).

Ostao je tako u svojem kutu, neprestance kopajući kroz – povijesne i kategorijalne – slojeve, ali nije ostao sam. Njegov je ugled bio zasnovan upravo na onome što je najbolje radio – na intelektualno uvjerljivome (i, dakako, napornom) fiksiranju pojmova (malo je bilo uspješnih predavač(ic)a koji su se toliko malo bavili šarmiranjem slušateljstva). U jednome razgovoru nakon Prpićeva javnoga predavanja sredinom sedamdesetih (u „Paliću”, dakako) Sutlić ga je nagovarao na drukčiju predavačku praksu, otprilike: „Ma daj, Prpić, ti znaš kaj pričaš, ali opusti se malo, privuci ih, nemoj samo stajati k'o propovjednik, iskoristi ruke!”. Prpić je, kao i obično, promislio malo i potom stavio svoju (ogromnu) šaku stol, rekavši: „Vi to možete, ali pogledajte svoju i moju šaku”. Doista, bile su to šake za kopanje (i rukomet, nekada), Sutlićeve pak u predavanjima sličnije Holmesovima dok svira violinu (a impresionira ga Jeremy Brett). I na tomu je ostalo – jasno, nipošto samo zbog fizikalno-antropoloških danosti...

Studenti/ce su bili, naravno, posebice impresionirani povremenim ironijskim digresijama (u inače strogo strukturiranim predavanjima), katkada čak ispadima gotovo pravedničke ljutnje zbog kontaminiranja javnoga govora, dapače, zbog, kako je volio ponavljati, neznačajkoga njeznanja smisla nekih od ključnih pojmova mišljenja o politici. Kada bi čuo, ili pročitao fraze poput „društenopolitički poredak”, „moralnopolitička odgovornost”, a posebice: „društveno-ekonomski odnosi” (staljinsko-kardeljevska zamjena za izvorno, marxovsko poimanje ekonomijske formacije društva) i „društvena zajednica” (ili, čak, „društenopolitička zajednica”) – planuo bi i održao kratki kurs o razlikovanju javnoga i privatnoga, o neusporedivosti konstitutivnih pretpostavki društva i zajednice, o

produktivnome odnosu *bourgeoisa* i *citoyena*. Slično je znao reagirati i na kasnije popularizirane skraćenice poput USKOK-a (insistirajući na tomu da uskoci zasigurno nisu bili pioniri vladavine prava) i sl. Možda najsvastavnije – nakon dugogodišnjega skiciranja u različitim povodima – iznio je ovu kritiku svakidašnjega (ne samo političkog) jezika real-socijalizma/komunizma u raspravi o prijedlogu Zakona o udruženome radu, 1976, (na zgražanje preostalih partijaca na Fakultetu, Bilandžića i Tomca prije svega).

Teorijska potka ovoga višedesetljetnoga kategorijalnog kopanja jasno je iskazana u Prpićevoj disertaciji (objavljenoj 1976, pod naslovom *Država i društvo. Odnos 'građanskog društva' i 'političke države' u ranim radovima Karla Marxa*). Tamo se doista minuciozno reproducira Marxovo gombanje (kako bi rekao Sutlić) s Hegelovim pojmovljem. U Marxovoj interpretaciji Francuske revolucije Prpić vidi shvaćanje epohalnih promjena građanskoga društva i političke države. Građanski svijet – za razliku od feudalizma u kojemu je na djelu identičnost građanskoga društva i političke države – živi od odijeljenosti ova dva konstitutivna načela. Pri tom je posebice važno insistiranje na tomu da za Marxa sintagma građansko društvo do 1848. označuje „skup odnosa i institucija u procesu materijalne proizvodnje unutar bilo koje povijesne epohe” (str. 58), a nakon toga tek povijesnu epohu simbolički započetu Francuskom revolucijom. No, ono što određuje Prpićevo teoretiziranje u narednim decenijama sažeto je u prezimanju ranomarxovskoga poimanja države „kao posebne sfere cjeline, koja je puka forma zajednice” (104). Jer, odatle slijedi za Marxa republikanski oblik države i demokratsko političko opredjeljenje, a za Prpića pokušaj da ih reinterpretira u suvremenosti.

Suočen sa zajednicom koja je (gotovo) podjarmila društvo Prpić od sedamdesetih sve jasnije uviđa kako se ovako pripravljeno konceptualno bavljenje državom – a to mu je svagda glavna intencija – nužno spotiče o činjenicu da, svim prividima unatoč, real-socijalizam (ili komunizam) ne omogućuje ni egzistenciju države u klasičnome smislu pojma. Iz državno-partijskoga amalgama može se, konsekvntno, izići tek njegovim liberaliziranjem; institucijski to pak zahtijeva republikanski pristup (utoliko se Prpićevo bavljenje Hannah Arendt zbiva posredstvom refleksije o nužnosti republikanskoga pristupa inadekvatnim državnim tvorbama – kako u sedamdesetima, tako i još nedavno). Odatle njegovo sve naglašenije okretanje (prije svega: političkome) liberalizmu, ali i propitivanju socijalne cijene takva sustava (o kojima se tek danas nešto više razmišlja). Osamdesete ga, sa sve jasnijim okretanjem **javne** rasprave pitanjima o naciji i nacionalizmu, navode na – karakteristično – naglašavanje specifičnosti (pa i „zakašnjelosti”) lokalno formiranih nacionalnih strategija i, ponovno, njihove invalidne politiziranosti.

Od Prpića, tako, kao nosivi sadržaj njegove metateorijske ostavštine, ostaje ponajprije svojevrсни povijesni nauk o kategorijama, podoban ne samo za opetovanje, nego i za daljnje razlaganje. Nauk o kategorijama – ili predikamentima kako ih je zvalo srednjovjekovlje – već se stoljećima smatra okosnicom svake teorije, filozofije posebice. Više ili manje konsistentni (i elegantni) uvidi pojedinih teorija ostaju gotovo uvijek u sjeni nosivih kategorija s obzirom na koje se najčešće uglavljaju odnosi spram gotovo svih teorija.

Ključna je figura ove ostavštine, dakako, Prpićevo višedecenijsko nastojanje da domaši, pročisti, „filtrira” (kako je znao reći) aktualno uporabivi pojam države. Nakon Julija Makanca (i odličnoga prikaza države kao povijesnoga, teorijskog i političkog problema, koji je napisao veći broj autora, u V. tomu Ujevićeve enciklopedije), Prpić je neprijeporno najozbiljniji teoretik države kod nas.

Riječ je, dakako, o svjetonazorski i metodički posve različitim pristupima u ranijim razdobljima, potom – uglavnom – o plitkome marksizmu kroz decenije, da bi se u posljednjem razdoblju država opet počela poimati s velikim početnim slovom, dakle pretežito nemisaono (tj. emocionalno). Imajući sve ovo u vidu, kod Prpića je, prije svega, riječ o drukčijem metateorijskom, pa tek onda o specifičnome teorijskom stajalištu. Jer, premda rabi (izvorno) liberalno i (rekonstruktivno) Marxovo poimanje države kao aparata, on državu (sljedeći iskustvo real-socijalizma/komunizma, i anticipirajući dogodovštine postkomunističkoga nacionalizma) vidi i kao subjekt povijesnoga, ali i svakidašnjega društvenog zbivanja. Takvoj, naime, političko-teorijskoj poziciji, koja je baš državu učinila svojim predmetom, kategorijalna je priprava posebice značajna, polazeći od Hegelova metodičkoga stajališta (na kojemu je Prpić svagda iznova insistirao) da je znanost (strukturirano znanje, općenito) bitno određena predmetom i metodom.

Na egzemplaran način pokazuje to njegov tekst „Država – nastanak i pojam” („Naše teme”, br. 12/1987). Nastavljajući već spomenute hrvatske prethodnike (i sve relevantne inozemne) Prpić, takorekuć školski, prolazi Aristotelovu kategorijalnu dekadu (*substantia, quantitas, qualitas, relatio, ubi, quando, actio, passio, situs, habitus*) da bi na histrijskome materijalu osigurao svoj pojam države. No, kako se to s Prpićevim radovima i inače često događalo, muka pisanja (koja ga je karakterizirala) natjerala ga je na to da i ovaj tekst ostane skraćten, nedovršen, a prepun dalekosežnih implikacija (ovaj se je njegov nedostatak pokazao, međutim, velikom prednošću pri enciklopedijskome radu, u suradnji na izradi „Leksikona temeljnih pojmova politike”, 1990). Dijelom i zbog toga, u intervjuu naslovljenome „Društvo i država” („Naše teme”, 5/1988) Prpić je – i neovisno o postavljenim pitanjima – pokušao ispitati rubove svoje pozicije, koji se, zapravo,

svode na već formuliranu dilemu o državi kao društvenome aparatu – ili društvenome subjektu.

Još u disertaciji Prpić je uvjerljivo pokazivao kako se je Marx osvijestio da ne može izići na kraj s Hegelovim poimanjem države, jer ne može domašiti pretpostavke Hegelova sustava – prije svega zato što mu nedostaje poznavanje političke ekonomije. Zbog toga se je, već od proljeća 1844, okrenuo studiju, pa potom i kritici političke ekonomije. Kasnije se je i sam Prpić našao pred sličnim problemom (i zato je većina njegovih radova objavljena u verzijama daleko užima od izvornih autorovih intencija).

S druge strane, Marxova je prava tema – kako to Prpić stalno naglašava – sam „povijesni proces“, u tom procesu država se oslobađa na razini revolucioniranja svijesti o zajednici – to je doseg građanske revolucije. Ako je pak „država puka forma zajednice“ onda je ta forma nužno republikanska, a konstitucija zakonodavne vlasti predstavnička (NB. Prpić to izvodi prije no što je objavljena danas već klasična Iltingova interpretacija koja pokazuje Hegelovo zastupanje republikanizma u ranijim verzijama „Filozofije prava“).

Krajem šezdesetih, međutim, i Prpić će proći kroz sličan proces kakav je ustanovio kod Marxa – pa i zato je njegova ostavština metateorijske naravi. Njegova nakana da izvede kontekstualiziranje suvremene (dapače: suvremene socijalističke) države s obzirom na konstitucijske procese suvremenoga građanskog društva pokazuje se nemogućom. Ne toliko zbog ideologijskih razloga – iako je neprestance nailazio na prigovore, pa čak i podsmjehe kada bi govorio o „današnjem građanskom društvu“ (o tomu uglavnom nije pisao). Prigovori su imali smisla pod ideologijskim pretpostavkama koje su socijalizam smatrale povijesno višom, tj. poslijegrađanskom epohom, pa se, s takva stajališta, činilo besmislenim govoriti o građanskome društvu u socijalizmu. No, raspad je staroga sustava pokazao koliko su Prpićeve raščlambe bile i povijesno opravdane (već i time što je nedostatak građanskoga društva u ovome smislu ostao i postkomunističkom značajkom).

No, to su bile ipak usputne prepreke, bitnom se je pokazalo to što države „kao puka forma zajednice“ nije bilo u (lokalnoj) realnosti. Namjesto toga, uokolo je haračio državno-partijski amalgam koji nije samo nadomještao zajednicu, nego i društvo – pa nikakve odijeljenosti zajednice od društva, privatnoga od javnoga itd. konceptualno nije moglo biti.

Konsekvencija je ovoga teorijskog uvida zahtijevala, u ideologijskome smislu, korak natrag – „povratak“ liberalizmu, instrumentalnome određenju države. Ali, i opet u svojevrsnoj kategorijalnoj perverziji – ne kao opisu stvarnoga stanja, nego kao programu. Trebalo je to izdržati, taj „povratak“ naime na programatsko značenje nečega što je bilo, naizgled, prevladano u samim pretpostavkama prethodnih (marksističkih) analiza.

To je prava ostavština; teorija koja propituje teorije o državi. Nije to samo glasovito kantovsko „štimanje instrumenata”, nego, u istoj tradiciji, propitivanje uvjeta mogućnosti da se do države teorijski upravo dođe (ne slučajno i u kasnijim radovima – npr. u tekstu “Communism and Nationalism” u zborniku *Politics and Economics of Transition*) Prpić se okreće poimanju civilizacijske univerzalizacije kakvo razvija Norbert Elias (njegov je temeljni rad baš Prpić preveo na hrvatski), jer posredstvom ekonomije to – u realsocijalizmu barem – nije bilo moguće (istovremeno, ovo je naznaka plodne kritike aktualnih globalizacijskih procesa, koju bi tek trebalo razviti). Ukratko, Prpićevo nastojanje razvijanja metateorije države pokazalo je, prije svega, da prečaca u ovome poslu nema – da se državi, još uvijek, najproduktivnije prilazi kroz ozbiljnu teoriju, a toj teoriji samo tako da se propitaju njezine nosive pretpostavke.

Činjenica da pluralistička rekonstitucija Hrvatske (zadugo barem) ne udovoljava temeljnim liberalnim postulatima, uz istovremeno oficijalno insistiranje na umnogome arhiviranom poimanju države, navodi ga na bavljenje ne samo politologijskim, nego i pravnim problemima suvremenosti (najbliže dnevno-političkoj razini u opsežnoj aktivnosti na formuliranju načela mogućega zakona o političkim strankama, 2003. – što ga je, skupa s kolegama s kojima je pritom surađivao – dovelo do, posljednjega, eklatantnog neuspjeha u nakani intervencije u zbilju). U naciji koja je oduvijek obilovala državotvornima, za državomisleće (a Prpić je tu svakako jedan od ne samo malobrojnih, nego i bitnih) naprosto nije bilo mjesta. U posljednjoj se je fazi stoga okrenuo globalizacijskome kompleksu i u njemu, opet, pronašao „korištenje liberalnih vrijednosti” u legitimacijske svrhe („Globalizacija i demokracija”, 2004. – uvod). Tematski je krug bio tako zatvoren – bavljenje Marxovom invektivom (po preciznosti bez presedana u domaćoj literaturi) dovelo je Prpića do nužnosti da se suvremenost pojmi polazeći od raščlambe djelovanja države, a pritom ustanovljeno realsocijalističko falsificiranje državnosti do nužnosti da se liberaliziranjem ove tvorbe tek omogućiti zbiljsko politiziranje društvene egzistencije. To pak što je *ancien régime* svojim raspadom osnažio mnogo prije nacionalističke no liberalne značajke nove zajednice značilo je da potreba za liberaliziranjem ostaje na dnevnome redu još jednoga razdoblja, ali istovremene su globalizacijske tendencije drastično pokazale (ponajprije socijalna) ograničenja liberalne ideje zajednice. Na kraju je, opet jednom, bio početak – uticanje građanskome društvu (pa makar i u globalnim „okvirima”) da bi novo politiziranje moglo otvoriti prostor i novome poimanju države.

Smrcu Ive Prpića više nema ni „našega Ive”, niti „profesora Prpića” – ostaje (poput Hegela ili Dahla) samo Prpić, kao neka vrst postumno zadnoga mjerila. Možda čak – u ograničenome krugu, nažalost – kao svojevrsna jedinica argumentacijske neproničnosti (u engleskoj tradiciji ionako

bi se reklo da je najviše što se s čovjekom može dogoditi to da mu prezime pišu malim slovom – kao pojam, naime). Međutim, ograničenost dosega pratila je Prpića sve do kraja. S jedne strane, malo je ljudi u hrvatskoj znanosti (i kulturi uopće) s tako malim opusom izvršilo tako velik utjecaj – ali, opet, na mali broj ljudi. Zato su u povodu Prpićeve smrti objavljeni tek poneki nekrografi (za nekrologe, na razini pojma, valjalo bi barem pokušati su-misliti s Prpićem). No, u osnovi, riječ je o posljjetku osviještenoga životnog projekta – kategorijalnoga kopanja, bušenja, rovanja duboko ispod fenomenalnosti koja oko bode (poput Marxove „stare krtice”). A o rudarima se, znano je, nešto više govori tek kada ih više nema.

KONSTITUTIVNA MOĆ U OSNIVAČKIM USTAVIMA¹

Milan Podunavac

*Univerzitet Donja Gorica
Humanističke studije*

SAŽETAK

U ovoj se studiji analizuju normativni učinci odnosa konstitutivne moći i konstitucionalnog identiteta u osnivačkim ustavima. Uvodni deo naglašava centralnost ustava u procesu normativne integracije postkomunističkih poredaka, a u drugom delu analizuju se konkurirajući konstrukti „konstitutivne moći” u procesu izgradnje moderne evropske države. Treći deo je oslonjen na teorijsku i normativnu mapu prof. Ivana Prpića, i u njemu se analizuju strukturni deficiti osnivačkih ustava i osobita forma napetosti između „konstitutivne moći” i konstitucionalnog identiteta. Argumentira se da ova strukturna napetost proizvodi podjednako liberalne i demokratske deficite ovih poredaka.

Ključne reči: konstitutivna moć, konstitucionalni identitet, osnivački ustavi, zakašnjela nacija, Abbé Sieyès, Carl Schmitt, Ivan Prpić

1. CENTRALNOST USTAVA

Judit Sklar (Judith Shklar), u jednoj od najsnažnijih studija o konstitucionalizmu *Legalism*, koju piše polovinom sedamdesetih godina, napominje, kako joj se čini, da principi vladavine prava sve više liče na pravila fudbalske igre u kojoj su Hajek (Hayek) i Dajsi (Dicey) sigurni gubitnici (Shklar 1964). Civilni pokreti i civilne revolucije istočne i centralne Evrope temeljno su promenili ovu teorijsku i normativnu perspektivu. U temelju ovih revolucija, kako to potvrđuje politička i konstitucionalna dinamika ovih društava, nije bilo utemeljenje novih socijalnih, ekonomskih i kulturalnih poredaka; osnovna aspiracija „liberalnih revolucija” istočne

¹ Rad je proširena verzija predavanja na Međunarodnoj komemorativnoj konferenciji „Borba za pojmove i politička promjena” (7. studeni 2014, Fakultet političkih znanosti, Zagreb), koja je bila posvećena pokojnom profesoru emeritusu na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, Ivanu Prpiću.

i centralne Evrope bila je utemeljenje novih konstitucionalnih poredaka (Ackerman 1998). Konstitucionalizam se vraća redu vodećih pojmova političke teorije. Rekonstitucija postkomunističkih društava, kako to upućuje Holms (Holmes), počinje od krova, od ustava (Holmes 1999). Ustavi su nakon urušavanja „staroga režima” osnovna osa normativne integracije novih poredaka. Novi se poredak u osnovi legitimizira kroz novo razumevanje položaja čoveka, odnos građana i države i novo razumevanje slobode. Ustavi pisani posle perioda totalitarne i tiranske vladavine nose drugačiju boju, uspostavljaju drugačiju tablicu vrednosti u odnosu na ustave koji se donose nakon perioda kriza i ustavnih paraliza. Pokazalo se ipak da je cena ovoga novoga društvenog ugovora visoka i da počiva na tri temeljna uslova. Da bi ustav bio *efikasan* od njega se očekuje da uspostavi koherentan i stabilan okvir za reprodukciju političke moći. Da bi pak ustav bio *legitiman* od njega se očekuje da inkorporira skup civilnih i političkih prava, kao i mehanizme koji treba da osiguraju demokratski i javni karakter političkih procesa. I treće, od ustava se očekuje da bude *usidren u liberalnim vrednostima konstitucionalizma* i konstitucionalne kulture. Konstitucionalizam, međutim, kako upozorava Arato (Arato), nije lako uspostaviti u stanjima kada je stari poredak odbačen i kada se uspostavlja nova struktura konstitucionalne i političke moći. Gola upotreba sile, nasilje, proizvodnja straha, često su, pokazalo se, saputnici složenog procesa rekonstitucije političkih poredaka i konstitucionalnih promena (Arato 2000, 167–171). Temeljna dilema ustavotvoraca koju Hamilton (Hamilton) formalizuje u prvom eseju *Federalističkih spisa* (*The Federalist Papers*) pitanjem „da li je društvo sposobno da utemelji dobru vladavinu refleksijom i izborom, ili je još uvek ovisno od slučaja i nasilja” (*The Federalist* 1961, 33). Strah od „pogrešnog izbora” i „opšte nesreće” koja može društvo da zadesi proizvodi osobitu formu „straha ustavotvoraca”, stanje na koje u svojim analizama uspostave novoga sekularnog poretka, upozorava Hana Arendt (Hannah Arendt). Reagujući direktno na Hamiltona, ona upozorava da je uspostava novoga poretka od „najveće važnosti”, „sadržaj novoga ustava je van sumnje utemeljenje civilnih sloboda, ali izvan svega uspostava novoga sistema moći”. Osnovni problem za „očeve osnivače” nije bio toliko kako da se uspostave ograničenja u odnosu na političku vlast, već kako da se uspostavi poredak koji će onemogućiti da se društvo ponovo surva u stanje neporetka, neslobode, nasilja i egzistencijalnog straha. Poredak je prvo javno dobro i njegova uspostava traži odgovor na „prve moralne i političke principe njegove konstitucije” (Arendt 1963, 149). Iskustvo dve velike moderne revolucije, Francuske i Američke, pokazuje da donošenje ustava ne znači samo legitimiziranje novog poretka i nove distribucije moći, već i identifikaciju tvorca ustava, već i odgovora na pitanje ko poredak uspostavlja i ko je njegov tvorac. Iza odgovora na ovo pitanje stoji drugo pitanje: da li je

ustav „zadat” pravnim i političkim nasleđem jedne političke zajednice, zato što, kako uglas upozoravaju Hegel i Berk, „ustav ne može biti proizveden (*manufactured*); on je delo vekova”, ili je on konstrukcijski ugovor, *pactum unionis civili*, razložnih i slobodnih pripadnika jedne zajednice koji, ovim aktom, izlaze iz prirodnog stanja i demonstriraju svoju političku zrelost? Da li se svako razaranje konstitucionalnog kontinuiteta zakonito dovršava u nestabilnosti, nasilju, „bjesu destrukcije” (Tocqueville) i autoritarnim solucijama? Sve su ovo pitanja koja se iznova obnavljaju u procesu rekonstrukcije postkomunističkih društava. Temeljni spor dve velike političke familije (politička ontologija v. politička teologija) o tome šta su prvi principi poretka – pitanje o osnovama političke poslušnosti (legitimitet) ili pitanje o utemeljujućoj moći poretka (konstitutivna moć) – ide u prilog ove druge škole. Veliki broj autora smatra da politička teologija supstituira i kolonizira polje političke ontologije (Jouvenel 1948; Ferrero 1942; Shapiro 2003; Schmitt 1985). Konstrukt konstitutivne moći preuzima mesto vodećeg pojma konstitucionalne i političke teorije. U političkoj teoriji profesora Prpića problem „konstitutivne moći” zauzima centralno mesto i on je usidren u tradicijsko polje evropske liberalne i republikanske tradicije i jednu kontekstualno razumevanu teoriju izgradnje moderne države i nacije (Prpić 1987; Prpić 1991; Prpić 1997; Prpić 2001; Prpić 2005).

2. KONSTITUTIVNA MOĆ

Konstitutivna moć pripada redu prvih principa političke i konstitucionalne teorije. U njenom je središtu pitanje o normativnoj validnosti ustava. Ona daje objašnjenje ko je titular ustava (ustavno autorstvo) i kako nas ustav obavezuje. Normativno značenje zasnovano je na stanovištu da ustav ne utemeljuje samo strukture političke moći, već na određen način (politički) oblikuje i sam narod. Konstrukt „ustavnog autorstva” (*constitutional authorship*) posreduje složeni odnos između konstitutivne moći i ustavnog (političkog) identiteta zajednice. Na način, kako to upućuje Frank Michelman (Michelman): „Političko-institucionalni ustav uvek ima karakter zakona koji je donet u određenim okolnostima od određenih aktera i koji je obavezujući za nas. Reći da je neko suveren u zemlji znači prihvatiti pravni titulus te ličnosti da vlada i sve ono šta ona odlučuje. Sve dok ja prihvatam njegov posednički titulus (*title of ownership*) u obavezi sam da sledim njegove ustavne direktive” (Michelman 1988). Pitanje o utemeljujućoj moći centralno je pitanje političke teologije. Ono odgovara na pitanje o tome kako se uspostavlja novi poredak i ko je njegov tvorac. Utemeljujuća moć ultimativni je tvorac poretka, a da njemu nije podložna. „Moć da se ustanovi ustav je moć da se kreira politički poredak *ex nihilo*... U modernim terminima, ustav znači aktivno oblikovanje novog poretka, različit od postepenog toka postupnih promena. Izgradnja ustava

uključuje ideju autoriteta i autora čija je moć ultimativni izvor poretka. Koncept konstitutivne moći uveli su teolozi, to je zorni primer onoga što se naziva politička teologija: konstitutivna moć sekularizirana je verzija božanske moći da se svet kreira *ex nihilo*, da se kreira poredak kome konstitutivna moć nije podvrgnuta” (Preuss 1994). Ova temeljna ideja da konstitutivna moć čini osnovno jezgro političke teologije inheretno pripada Šmitu (Carl Schmitt)². U središnjem delu njegove rasprave (*Political theology*) Šmit iznosi kanonski argument o povezanosti teorije države i teologije. „Svi značajni (*significant*) koncepti moderne teorije države su sekularizirani teološki koncepti, ne samo zarad njihovog historijskog razvoja – u kome su oni preneti iz teologije u teoriju države, pa je tako omnipotentni Bog postao omnipotentni zakonodavac – već i zbog njihove sistematske strukture koja je u osnovi sociološkog razumevanja ovih koncepata. Nužda/izvanredno stanje (*exception*) u jurisprudenciji analogno je čudu (*miracle*) u teologiji. „Omnipotencija” modernog zakonodavca nije samo lingvistički izvedena iz teologije” (Schmitt 1985, 36, 38).

Teorijske i normativne rasprave o konstitutivnoj moći oblikuju se oko dva temeljna pitanja. Prvo je, kako se sirova moć politički nesubjektiviziranog mnoštva preobražava u političku moć? Ima li „prsto mnoštvo” prije nego što se podvrgne ovom transformativnom procesu neka normativna svojstva? Drugo je osnovno pitanje o domašaju transformacije. Kakav je odnos između konstitutivne moći i konstitucionalnog identiteta koji je fundamentalan za svaki poredak? Da li utemeljujući akt obavezuje buduće generacije? (Dyzenhaus 2007; Rosenfeld 1994; Ackerman 1993).

Mada se kanonska Hobsova solucija s pravom označava kao izvoriste moderne teorije o konstitucionalnoj moći, da se zapaziti da republikanska teorija naroda kao „političkog tela”, na način kako to demonstrira firentinski jurista Baldus, tvrdnjom da *populus* nije prosto mnoštvo već da formira osobiti *corpus mysticum*, narod koji vlada gradom konstituiše se kao *universitas* sposoban za vođstvo i odgovornost (Podunavac 2001, Podunavac 2014). Bliži Hobsovoj soluciji je Forteskju (Fortescue), koji utvrđuje da „narod ne zaslužuje da se nazove telom, pošto je on

2 Zahvalan sam recenzentu/recenzentkinji koji je ukazao na neke nepreciznosti u tekstu koje su ispravljene. Neki od njegovih/njenih komentara odnose se na ono čega nema u tekstu i zaslužuju razjašnjenje. Tekst se ne bavi celokupnim opusom Karla Šmita, posebno ne onim kasnim, jer to podrazumeva i detaljniju raspravu i ulaženje u mnoge kontroverze vezane za tumačenje njegovog dela. Autor ne želi da ulazi u rasprave o tome koliko su njegovi stavovi koherentni i koliko su se menjali tokom karijere. Ponudeno tumačenje odnosi se na jedan deo njegovog opusa i to samo u svrhu uspostavljanja pojmovnih distinkcija i daljeg razmatranja stavova profesora Prpića. Slično se odnosi i na stavove profesora Prpića. Radi se o tumačenju malog, ali značajnog, dela njegovog opusa, koliko sam uspeo u tome stvar je dalje rasprave. Sasvim drugo pitanje je da li je takva argumentacija doprinos savremenim raspravama o problemu konstitutivne moći.

acefalus, telo bez glave; narod koji želi sebe da uzdigne u kraljevstvo ili neko drugo političko telo mora uvek da uspostavi jednog čoveka koji će vladati tim telom” (Fortescue 1997). Hobsova metafora „kraljevske glave”, koja prostom mnoštvu daje obeležja političkog tela, sastavni je deo ove argumentacije. Sažeto, mada mnoštvo može biti „kolektivna reč”, ono nema obeležja kolektivnog političkog entiteta sposobnog da preduzme kolektivnu akciju. „Mnoštvo ljudi čini jednu ličnost kada su oni od jedne ličnosti predstavljeni. *Jedinstvo* reprezentanta, a ne onih koji su predstavljeni, čini ličnost” (Hobbes 1997, 92). Kanonski tekst u traktatu *De Cive* pokazuje Hobsovu normativnu soluciju o odnosu konstitutivne moći i poretka. „Velika je poteškoća civilne vladavine, pogotovo monarhijske, da ljudi ne prave razliku između *mnoštva* (*Multitude*) i *naroda* (*People*). *Narod* je onaj koji ima *volju* i kome sve akcije pripadaju; ništa od toga ne može se reći za mnoštvo. *Narod* vlada u svim vladavinama, čak i u *Monarhiji* *narod* upravlja (*command*); *narod* upravlja voljom *jednog* čoveka... u *monarhiji* podanici su mnoštvo i (makako izgledalo paradoksalno) kralj je *narod*. Mnoštvo (*Common People*) čisti je list hartije spreman da prihvati sve što javna vlast utisne na njega” (Hobbes 1995, 151). Ovu će ideju Hobs još snažnije uobličiti u *Levijatanu* (*Leviathan*) u formuli koja se označava rodnom mestom konstrukt „konstitutivne moći”. „Jedini način da se utemelji takva zajednička moć (*Common Power*) jeste da se prenese sva moć i snaga na jednog čoveka, ili skupštinu (*Assamble*) ljudi, da nosi njihovu ličnost; i svaki će priznavati sebe da je autor svega što on radi ili je namerna da radi. Ovo je više od pristanka ili saglasnosti; to stvarno jedinstvo u jednom i jednoj ličnosti, ugovorom (*Convenat*) svakog čoveka sa svakim čovekom” (Hobbes 1991, 120).

Hobsova konstrukcija konstitutivne moći, kao i čitav niz njegovih ideja o državi, dobilo je svoje savremeno značenje i uticaj zahvaljujući Karlu Šmitu. „Velika riba” (*Levijatan*), da sledimo Šmitovu argumentaciju, „simbol je koji se povezuje sa tipičnim kontinentalnim procesom stvaranja države” (Schmitt 1966). Šmit prihvata Hobsovo polazište o odnosu konstitutivne moći i poretka, ali samo do one tačke kada Hobs drži da se konstitutivna moć harizmatskim aktom transformacije utapa u konstitucionalni identitet poretka i gasi. Poteškoća je Hobsovog mita o *Levijatanu* da on ne može da uspostavi temeljnu distinkciju koja je u temelju politike, odnos prijatelja i neprijatelja. Šmitova je osnovna argumentacija da forme konstitucionalnog identiteta ne samo da ne mogu da zatome konstitutivnu moć, već da konstitucionalni identitet (konstitucionalizam) u osnovi služi kao sredstvo destrukcije konstitutivne moći. Pojam konstitutivne moći središnji je pojam Šmitovog *radikalnog indeterminizma*. Drugo lice Boga Janusa je konstrukt nužde/vanrednog stanja. „Normativno neregulirana ključna je za svaki politički sistem... arbitrarni *Urzu-*

stand nužno oblikuje svaki deo konstitucionalne vladavine” (Scheurman 1999, 60). Šmit dosledno brani ideju neprenosive, nedeljive i apsolutne konstitutivne moći. Konstitutivna moć je moć na koju se uvek na kraju možemo osloniti. Omnipotentni utemeljujući tvorac „ostaje stvarni izvor svih političkih događaja, izvor sve moći. Ona omogućava ekspresiju ove moći u različitim formama i generiše nove forme i organizacije iz sebe, ali nikada ne podvrgava svoju političku egzistenciju ovim partikularnim formama” (Scheurman 1999). Šmit piše da narod (*Volk*) mora egzistirati politički ujedinjen pre nego što postane subjekt utemeljenja konstitucionalnog identiteta, „konkretna egzistencija politički ujedinjenog naroda prethodi svakoj vlasti”. On hvali Sjejesov (Abbé Sieyès) izbor pojma „nacije” u odnosu na pojam „naroda” jer bolje izražava ideju naroda (*Volk*) za političku akciju. Nacionalna i etnička homogenost izvorište je političkog jedinstva i „energije nacionalizma”. „Sjejes je formulirao teoriju *'pouvoir constituant'* nacije. On je sa pravom označava kao akt revolucije i utvrđuje da revolucija odmah pravi distinkciju između konstitutivne moći i utemeljene moći. Unatoč velikom uticaju Američke revolucije, 1789. godina početak je novih političkih principa... U skladu sa ovom teorijom, *nacija* je subjekt izgradnje ustava (*constitution-making authority*). Nacija i narod se često upotrebljavaju kao podudarni koncepti. Ipak, reč 'nacija' je jasnija i manji izvor nerazumevanja. Ona označava, posebno, narod ujedinjen za političku akciju, sa svešću o sopstvenoj političkoj posebnosti i voljom za političku egzistenciju. Dok je narod nešto što je povezano etnički i kulturalno, ali nije nužno zajednica ljudi koja postoji *politički*. Teorija o konstitutivnoj moći naroda pretpostavlja svesnu volju za političkom egzistencijom, otuda naciju” (Schmitt 2008, 127). Šmitova oslonjenost na Rusoa (J. J. Rousseau) i Sjejesa je ne samo pojmovna, nego i konceptualna. „Opšta volja Rusoa postaje identična s voljom suverena; međutim, koncept opšteg sadrži kvantitativnu determinaciju u odnosu na subjekt, što znači da narod postaje suveren. Decisionistički i personalistički elementi u konceptu suverena su tako izgubljeni. Volja naroda je uvek dobra.” „Narod je uvek izuzetan (*virtuous*)”, kaže Emanuel Sjejes (Emanuel Sieyes), „na bilo koji način da nacija izražava svoju volju, dovoljno je da je izrazi; sve su forme dobre jer je volja uvek najviši zakon” (Schmitt 2005).

Šmitova konstrukcija konstitutivne moći, na način kako je demonstrira u svom najcelovitijem radu (*Constitutional Theory*), u kojoj se naglašava primat konstitutivne moći nad konstitucionalnim identitetom, demokratije nad vladavinom prava, uperena je protiv Kelzenove teorije, koja u Šmitovim očima rastaće konstitucionalnu moć u konstitucionalni identitet, utapa politiku u pravo, koje se razumeva kao samoutemeljujući i samoodrživi sistem pravila. Šmit će Monteskejue i njegovim liberalnim sledbenicima prigovarati da ne znaju ništa o moći i poretku. Ako

politička teorija treba na išta da odgovori to je poredak, a poredak se oblikuje prema posebnim okolnostima svake zajednice. Doktrina poretka, *Konkretness Ordnungdecken*, utemeljena je na dva stuba. Prvi je povezan sa problemom utemeljenja političkog poretka koji se konstituiše, drugi s problemom njegovog političkog (demokratskog) jedinstva. Suprotno liberalnom polazištu, sfera političkog, od koje potiču sve političke akcije i motivi, leži u dihotomiji prijatelja i neprijatelja. Dihotomija prijatelj i neprijatelj predstavlja „pun raspon intenziteta između unije i separacije, asocijacije i opozicije”. Politički neprijatelj u osnovi je „drugi”, on je tuđin, ali on je tuđin na jedan egzistencijalno drugačiji način. Samo sami **politički** akteri odlučuju da li će „drugost tuđina” pretiti da negira „sopstveni način postojanja”, tako da u ekstremnim situacijama može doći do sukoba sa njim. To je sukob koji ne može da se razreši ni osvrtnom na zajednički održive norme, niti putem intervencije nezainteresirane strane i stoga treće nepristrasne strane (Liberalna država). Pojmovi „prijatelj” i „neprijatelj” dobijaju svoje puno značenje kroz činjenicu da impliciraju stvarnu mogućnost fizičkog ubijanja. Politika je u krajnjoj liniji i nužno zamenjena unutrašnjim i spoljnim ratom i time mogućnošću „fizičkog ubijanja drugih ljudskih bića”. Sažeto, politička odluka je ishod između alternativa koje ne mogu biti podržane rezonovanjem i diskusijom. Stvarna odluka, koja je uvek borba za vlast, počinje onde gde nestaje komunikacija. U politici je važno da se odluka donese, a ne kako se ona donosi. Ne mogu norme, temeljna je poruka Šmita, biti primenjene u haosu. Da bi pravni poredak imao smisla normalna situacija mora postojati, mora se znati ko je suveren i ko definitivno odlučuje o tome da li normalna situacija stvarno postoji (Schmitt 1985; Preuss 1999). Odgovarajući na drugo temeljno pitanje (kako se poredak ujedinjuje) Šmit ističe da postoji duboka razlika između liberalnog individualizma, sa njegovim moralnim diskursom usredsređenim na pojedinca, i demokratskog ideala, koji je u osnovi politički i usmeren je na stvaranje identiteta zasnovanog na homogenosti. Prema njegovom gledištu, kada govorimo o jednakosti, nužno je, također, napraviti razliku, između, dva temeljno različita koncepta, liberalnog i demokratskog. Liberalni koncept jednakosti pretpostavlja da je svaka osoba automatski jednaka drugoj osobi. Demokratski koncept, međutim, zahteva mogućnost ko pripada *demosu*, a ko je van njega. Iz toga razloga on ne može postojati bez neophodne korelacije nejednakosti. Demokratski koncept jednakosti je politički i otuda on pretpostavlja nužno razliku između „mi” i „drugi”. Šmit je sasvim jasan „demokratija zahteva homogenost, a zatim ako se ukaže potreba, eliminaciju i iskorenjivanje heterogenosti”. U takvoj političkoj konstrukciji nema mesta za „drugost”. „Drugi” su oni koji su isključeni kao stranci ili tuđini. Oni nisu deo jedinstvenog demokratskog poretka (Preuss 1999; Dyzenhaus 1989). Ovo su osnovna polazišta Šmitove

konstrukcije konstitutivne moći (*etnosa*) koja normativno artikuliše jednu od dve ključne ose u evropskom razumevanju konstitutivne moći. Ona, da sažmemo ovu vrstu normativnog stava, kaže da političko samoodređenje nacije zahteva državnost, ali da je ona utemeljena na etničkoj homogenosti nacije, istosti (*sameness*) i usmerena je protiv „drugih”, čiji je uticaj uvek potencijalno opasan za samobitnost i preživljavanje nacije. Odgovor na ključno pitanje – ko konstituiše naciju – jeste etnos. Ovo je konstrukcija koja dominira u zemljama istočne i centralne Evrope.

Drugi ključni odgovor na pitanje – šta čini predkonstitucionalni osnov konstitucionalnog identiteta, porodila je Francuska revolucija, i orginereno pripada Sjejesu. Izloženo je u njegovom kanonskom radu *Šta je treći stalež* (*What is Third Estates*). Na pitanje šta oblikuje političko telo Francuske – Sjejes odgovara da je to nacija. „Nacija prethodi svemu. Ona je izvor svega. Ona je uvek pravna, ona je uvek sam zakon... način na koji nacija izražava svoju volju nevažna je... svaka procedura je odgovarajuća, i njezina volja uvek je najviši zakon” (Sieyes 1963, 126–128). Upozoravajući da nacija nema samo jedan rođendan i da „treći stalež nema ničega da se stidi gledajući u galske i rimske osnivačke mitove”, Sjejes naglašava transformativnu ulogu principa političke jednakosti i građanstva u procesu oblikovanja nacije. Nacija je „ujedinjeno (*associates*) telo koje živi pod *zajedničkim* zakonima i *predstavljeno* je istim *zakonodavnim telom*” (Sieyes, 58). Sjejesova argumentacija sažeto kaže da se konstitutivna moć nacije oblikuje kao rezultat jednog deliberativnog akta ujedinjavanja iz politički nesubjektiviranog mnoštva, harizmatiskim aktom same revolucije. Ujedinjavajuća osa ovog transformativnog procesa je princip političke jednakosti koji se pozitivira u *principu građanstva* i uspostavlja konstitutivnu ulogu *demos*a u oblikovanju političkog identiteta zajednice. U ovakvoj konstrukciji *utemeljujuća moć demos*a konstitutivna je za politički poredak.³

3. USTAVI BEZ KONSTITUTIVNE MOĆI: ARGUMENTACIJSKA MAPA IVANA PRPIĆA

Šmit nema jasan odgovor na pitanje gde je konstitutivna moć usidrena. On u svojoj kanonskoj knjizi više pokazuje gde ove moći nema, ciljajući

3 U ovome radu predmet teorijske i normativne analize neće biti republikansko rešenje o odnosu konstitutivne moći i konstitutivnog identiteta. Ono se temeljno oblikuje oko američke osnivačke formule “We the People”. „Očevi osnivači” nisu razumevali osnivačku moć, niti u konstrukcijskim pojmovima *pouvoir constituant*, a niti u pretpolitičkim pojmovima etnički razumevane nacije. Njihov ustav bio je delo (Arendt) naroda koji se politički organizovao, a očuvanje osnivačkih svojstava utemeljujuće moći pozitivirano je u stalnom i permanentnom procesu deliberacije i kolektivne rasprave. Mihelmanov konstrukt „jusegenerativne politike” najznačajnije je jezgro „Publijanske formule” američkog republikanskog konstitucionalizma. (Arato 2000; Michelman 1988; Sunstein 1988; Ackerman 1993; Podunavac 2014).

na liberalno-demokratski poredak Vajmarske republike. Do kraja čitana Šmitova argumentacija u osnovi je osobita apoteoza „permanentne revolucije”, u kome demokratski artikulirana utemeljujuća moć nastavlja da izražava svoju nelimitiranu i neposredovanu moć. U njenom srcu je osobita forma autoritarnog plebiscitarizma u kome neorganizovani narod može samo povremeno reći da ili ne, na pitanja koja mu se postavljaju „on ne može savetovati, raspravljati, ili diskutovati. On ne može upravljati ili administrirati, on može samo potvrditi sa „da” norme koje mu se predstavljaju” (Scheurman 1999, 72). Konkretna egzistencija politički ujedinjenog naroda zasnovanog na etničkoj homogenosti nije konstitutivna za politički poredak jedne zajednice. Argumentacijsko polje Ivana Prpića demonstrira ovo normativno polazište. Prpić ga demonstrira u svojim radovima oko tri teorijske i problemske ose: prva se odnosi na temeljan uvid u teorijsku i normativnu kontestaciju u evropskoj političkoj perspektivi (Sjejes v. Šmit); druga, u analizi strukturnih – konstitucionalno liberalnih i demokratskih deficita socijalističke države; i treći, u analizi osobite normativne napetosti između „konstitutivne moći” i „konstitucionalnog identiteta” hrvatskog ustava.

U pogovoru što ga piše povodom prevoda knjige Helmuta Plesnera (Helmuth Plessner) *Zakašnjela država (Die verspätete Nation)*, i koji naslovljava *Pravodobne i zakašnjele nacije*, Prpić obnavlja temeljnu kontestaciju o prirodi utemeljujuće moći u modernoj evropskoj tradiciji. U središtu ove normativne kontestacije su konstrukti *demos* i *etnos*. Mada oba konstrukta pripadaju zreлом političkom prosvetiteljstvu, u ovoj se temeljnoj kontestaciji u osnovi, kako čitamo Prpića, otkrivaju dve ključne strategije u izgradnji moderne evropske države. Prva sažeto kaže: država je umska, racionalna, ugovorna, konstrukcijska tvorevina, utemeljena na principu političke slobode. Ona je drugo ime za modernu političku zajednicu (nacija) koja se konstituira kao zajednica jednakih građana. Konstitutivna moć utemeljujuća je za politički poredak. „Racionalistička i prosvjetiteljska filozofija je spoznala čovjeka kao *umno i djelatno biće koje je tvorac vlastitog života*. Čovjek – pojedinac *ugovorom* konstituira s drugim pojedincima zajednicu-državu kao *umsku konstrukciju*. *Ona je zajednička stvar – res publica – utemeljena na umskoj spoznaji čovjekove prirode... Temelj jedinstva države sloboda pojedinca* iskazana je *jednakim pravima pojedinca u republici*. *Novu zajednicu konstituira pravo*. Ono je i *temelj legitimnosti vlasti u republici*. *Pravo omogućuje politiku kao djelatnost koja konstituira zajednicu*. *Zajednica i vlast, dakle, nisu nešto što je dano i opstoji prije i nezavisno od racionalnog djelovanja pojedinaca... nacija se tako uspostavlja kao zajednica državljana unutar istog pravnog poretka*. Ona je istovjetna sa subjektivnim prihvaćanjem vrijednosti u kojima je utemeljena republika-država. Te su vrijednosti *sloboda, jednakost, svjetovnost vlasti itd*. Jedno

od temeljnih načela konstitucije ovakve zajednice je *pučka* suverenost koja ustanovljuje oslobođenje od monarhijske vladavine i staleških povlastica. *Sloboda* u uspostavljenoj državi i *unutrašnje samoodređenje* ujedinjenih pojedinaca su temelj države i nacije” (Prpić 1997, 219). Ovakvo razumevanje nacije, izričit je Prpić, pripada ideologu trećeg staleža u Francuskoj revoluciji Abe Sjejsu. Ovom teorijskom konstrukt Prpić, sledeći argumentacijsko polje Helmuta Plesnera, suprotstavlja nemački konstrukt „zakašnjele nacije”. Plesnerov kanonski rad upućuje da se razlike u vremenu u procesu konstituisanja moderne nacije istovremeno iskazuju i kao „razlike u oblikovanju nacionalne svijesti i u strukturama pojedinih nacionalnih vladavinskih sistema” (Prpić 2005). „Na evropski modernizacijski proces u 17. i 18. stoljeću Nijemci reaguju romantičarskim propitivanjem osobitosti „njemačke duše” i isticanjem razlike, poglavito spram drugih naroda, poglavito Francuza. Svijest o *jedinstvu Nijemaca* se nastoji uspostaviti *nezavisno* od postojećih oblika vlasti i odvojeno od ideje *slobode čovjeka*. Ona je istovremeno razumljena kao *nepolitička* i *transpolitička*. Za tu zajednicu i pojedince koji ju tvore *res publica ne posreduje* identitet zajednice” (Prpić 1977, 220), na način kako to demonstrira Karl Šmit formulom da „konkretna egzistencija politički ujedinjenog naroda prethodi svakoj normi”.

Izgradnju moderne države i nacije u Hrvatskoj Prpić analizuje kao rezultat dvije temeljne „konstitucionalne konstelacije”. Prva pripada evropskom političkom nasleđu, druga konstelacijama „komunističkog poretka” bivše Jugoslavije. Prpićevo je polazište da pokaže kako Hrvatska kao i druge „mlade nacije mogu biti uspješne te ustanoviti uzorno stabilan i prosperitetan vladavinski poredak... stvarajući nacionalnu državu mi se ne vraćamo vlastitoj prošlosti, nego nadoknađujemo zaostajanje i stvaramo pretpostavke da se uvrstimo u modernu Evropu” (Prpić 2005). Analizujući „konstitucionalnu konstelaciju” usidrenu u političkom nasleđu modernih evropskih revolucija, Prpić utvrđuje da se širenje moderne konstitucionalne države prema istočnoj Evropi „zbiva kao korupcija izvorne ideje koja se očituje u odvajanju ideje nacionalne države od ideje utemeljenosti države u pravu... Dvije su bitne posljedice te korupcije: ona je stoljećima bila razlogom podjele evropskog kontinenta na zapadni dio, na kome je nacionalna država bila ustanovljena uključujući i liberalnu i demokratsku tradiciju, i njegov srednjoevropski i istočnoevropski dio, na kojemu su postojali autoritarni ili totalitarni sustavi uobličeni u nacionalni vladavinski poredak ili, pak, imperiji” (Prpić 2005). Hrvatska pripada ovom drugom tradicijskom polju.

Prpićeva analiza „konstitucionalnih konstelacija” (jugoslovenskog) komunističkog poretka podjednako je važna za razumevanje opšteg teorijskog i normativnog okvira i njegove analize konstitutivne moći u osnivačkim ustavima. Prpić pokazuje u svojoj analizi da „komunističkom

poretku” (Jugoslavije) nedostaju gotovo sve bitne komponente predkonstitutivne moći koje bi poslužile kao osnov utemeljenja, moći poretka. Prpić napušta tada kanonsku analizu komunističkog poretka kao etatiističke legure i pomera analizu ka temeljnim formativnim principima toga poretka. Temeljna dijagnoza Prpićeve analize sažeto kaže: komunistički poredak ne pripada redu modernih država. Radi se o formaciji političke moći u kojoj je država „prosta fasada”. U srcu je toga poretka dokidanje načela suverene državne vlasti. Ne radi se o tome da je u ovome tipu poretka država dobila višak suverenosti, nego, naprotiv, o tome da država nije uopšte suverena. Ona je puko sredstvo u rukama istinskog suverena, koji nema status pravne osobe, nego metafizičkog političkog subjekta. Socijalistička država puki je instrument „komunističke zajednice” kao pravno neograničenog nadinstitucionalnog suverena. „Priznanjem da se i komunistički poredak ustanovljuje u obliku teritorijalno razgraničenih država kao posebnih vladavinskih sistema, komunisti kao prioritetan prostor svoga djelovanja određuju „svoju” državu. Istovremeno, to djelovanje smjera na preustrojstvo cjeline čovjekova opstanka. Komunisti, dakako, *ostaju posebna, zatvorena, svjetonazorska zajednica*. Istovremeno su svi oni koji ne pripadaju komunističkoj zajednici *neprijatelji*. Dakako, sada su *unutrašnji neprijatelji*. Osobito su neprijatelji oni koji imaju bilo kakvo vlasništvo koje bi im omogućilo egzistencijalnu autonomiju. Politologijski gledano, komunistička zajednica se uspostavlja kao *suveren* u komunističkom poretku. Ona uspostavlja poseban aparat vlasti koji nije istovjetan s komunističkom zajednicom. On nije istovjetan ni sa aparatom izvršne vlasti komunističkih organizacija. U tom smislu on je država” (Prpić 1991).

Ovo je teorijski i normativni okvir u kome Ivan Prpić čita odnos između „konstitutivne moći” i „konstitucionalnog identiteta” u osnivačkom Ustavu Republike Hrvatske 1990. godine, analizujući osobitu formu napetosti između Člana 1. *Ustava*, u kome se Hrvatska definira kao država u kojoj suverenost pripada narodu koji se shvata u Sjejesovom značenju zajednice slobodnih i ravnopravnih građana, i Člana 2. *Ustava*, u kome se stipulira da je „suverenitet Hrvatske nedjeljiv, neprenosiv i neotuđiv”. Ovaj član, kako ga interpretira Ivan Prpić, narušava koncept pučke (narodne) suverenosti. Država koja ima suverenost po sebi nije izraz političke volje građana. Konstitucionalni identitet države nezavisan je od konstitutivne moći. U analizi osnivačkog Ustava iz 1990. godine, Prpić celovito analizuje ovu vrstu temeljne napetosti. „Prvi je primjer određenje suverena u Ustavu. On je određen člancima 1. i 2. Ustava. Član 1. glasi: „Republika Hrvatska jedinstvena je i nedjeljiva demokratska socijalna država. U Republici Hrvatskoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana. Narod ostvaruje vlast izborom svojih

predstavnik i neposrednim odlučivanjem. Član 2. „Suverenitet Republike Hrvatske neotuđiv je, nedjeljiv i neprenosiv” (.....). U članku 1. Republika Hrvatska je određena kao država i parafraziranjem slavne Linkolnovne rečenice narod je određen kao suveren. Republika Hrvatska nije određena kao suverena država. Članak 2, međutim, utvrđuje da je suverenitet Republike Hrvatske „neotuđiv, nedjeljiv i neprenosiv”. U ovom članku više nije riječ o narodnom suverenitetu, ni narodu kao suverenu. Dapače, odredba da je suverenitet Republike Hrvatske neprenosiv ne znači samo da se suverenitet Republike Hrvatske ne može prenjeti na druge političke tvorbe – recimo međunarodne asocijacije. Ona iskazuje isto tako stav da hrvatski narod nije prenio svoja suverena prava na Republiku Hrvatsku. Ako je, naime, suverenitet Republike Hrvatske neprenosiv, on ne može biti prenesen iz naroda. Budući da se ne spominje ni eventualno božansko porijeklo suvereniteta Republike Hrvatske, „ostaje da je temelj suvereniteta Republike Hrvatske kao države ona sama” (Prpić, 2001, 7).

Ovo rješenje, da nadogradimo analizu prof. Prpića, nosi negativne mladeže obe „konstitucionalne konstelacije” koje smo analizirali. Dominirajuće značenje nacije (*etnosa*) osnaženo je odsustvom temeljnih predkonstitutivnih moći u postjugoslovenskim društvima. Sve to rađa nacionalizam, etnocentrizam i etnifikaciju politike kao osnovne integrirajuće sile poretka. Ovo temeljno, strukturno obeležje ima odlučujuće učinke za razumevanje konstitutivne moći u osnivačkim ustavima novih država. Za razliku od konstitutivne moći *demos*, koji je konstitutivan za utemeljenje novih poredaka, *etnos* je već ujedinjena pretpolitička zajednica. Njezina moć naglašeno je usmerena na otklanjanje onih činilaca i aktera koji su potencijalno opasnost za supstantivnu homogenost nacije ili etnosa. Ona je u osnovi apolitička moć i ne konstituise ništa. „Nacionalizam je normativno prazan pojam” (Prpić 1997). Otuda i temeljno pitanje: trebaju li zajednice, koje svoj život definišu u pretpolitičkim terminima etnosa, ustav kao utemeljujući akt koji uspostavlja poredak? Odgovor je ne. Njihov politički i konstitucionalni identitet leži izvan ustava. Otuda i zaključak, da su to ustavi bez utemeljujuće moći. Oni naprosto nemaju utemeljujuću snagu uspostave novoga poretka, već su puki instrumenti već uspostavljene formacije političke moći (Preuss 2007, 227).

Ovo je stanje koje dominira u osnivačkim ustavima na postjugoslovenskom prostoru. Ono se, kako demonstriramo u ovoj studiji, najtemeljitiže izražava u dubokoj napetosti između konstitutivne moći i konstitucionalnog identiteta ovih zajednica. Konstitutivnu moć ovih zajednica moguće je razumeti samo iz pretpostavki koje su već utemeljene i koje nemaju utemeljujući značaj za konstitucionalni identitet zajednice. Mišel Rosenfeld ovu vrstu napetosti izražava formulom o razlici između ustavnog i ekstraustavnog identiteta. Odsustvo ove saglasnosti proble-

matično je za svaku političku zajednicu (Rosenfeld 2005). Ona ugrožava legitimnost utemeljenog poretka i na potpuno drugačiji način postavlja pitanje važnosti državnosti za utemeljenje novih poredaka. Pokazuje se da utemeljenje novih poredaka, u kojima su ustavi osnovna osa normativne integracije, zahteva državnost u dva temeljna značenja. Prvi smo analizirali. Državnost je garant poretka, na način kako to demonstrira Karl Šmit. Drugo značenje podjednako je važno. Državnost, istovremeno, definiše fizičke i simboličke granice, koje nam omogućavaju da definišemo, ko pripada narodu i ko je moralno vlastan da bude nosilac konstitutivne moći i utemeljenja poretka unutar jedne političke zajednice. Odsustvo odgovora na ovo temeljno predustavno pitanje – ko pripada *We the People* – čini konstitucionalni projekat od početka problematičnim. Odgovor na pitanje ko je državljanin (ima pasoš, plaća porez, ide u vojsku itd.) i pitanje *ko je moralno vlastan da utemelji političku zajednicu* nije isti. Države na postjugoslovenskom prostoru pokazuju da postoji kontinuitet državnosti bez odgovora na ovo fundamentalno pitanje. Ustavi bez konstitutivne moći proizvode upravo ovu vrstu strukturnog deficita. To je upravo ona vrsta deficita na koju Ivan Prpić upozorava u svojim slojevitim teorijskim i normativnim analizama.

LITERATURA

- Ackerman, B. 1998. *We the People. Foundation*. Cambridge, Mass, London, England: The Belknap of Harvard Press.
- Ackerman, B. 1993. "Neo-federalism" In ed. J. Elster and R. Slagstadt. *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arato, A. 2000. *Civil Society, Constitution and Legitimacy*. Lanham, Boulder, New York. Oxford: Rowman and Littlefield Publisher, Inc.
- Dyzenhaus, D. 1997. "Legal Theory in the Collaps of Weimar: Contemporary Lessons". *American Political Science Review*, 91 (March).
- Ferrero, G. 1942. *The Principles of Power*. New York: G. P. Putnam.
- Fortescue, Sie J. 1997. *On the Laws and Governance of England*. Ed. S. Lockwood. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobbes, Th. 1955. *De Cive*. New York: Apelton.
- Hobbes, Th. 1991. *Leviathan*. Ed. R. Tuck. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holmes, S. 1999. "Forward". A. Sajo. *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism*. Budapest: CEU Press.
- Jouvenel, B. 1948. *Political power. National History of its Growth*. London.
- Michelman, F. 1988. "Laws' Republic". *Yale Law Journal*, 87 (July).

- Podunavac, M. 2001. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Čigoja. FPN.
- Podunavac, M. 2014. *Republikanizam. Teorija. Nasleđe. Principi*. Podgorica. Beograd: CID. FPN.
- Preuss, U. 1994. "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberation on the Relations between Constituent Power and the Constitution". Ed. Michael Rosenfeld. *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy. Theoretical Perspective*. Durham and London: Duke University Press.
- Preuss, U. 2007. "The exercise of Constituent Power in CEE". Ed. M. Laughlin and N. Walker. *The Paradox of Constitutionalism*. Oxford: Oxford University Press, 211–29.
- Prpić, I. 1987. „Emancipacija”. *Politička misao*, XXIV, str. 13–23.
- Prpić, I. 1991. „Križa legitimnosti komunističkih poredaka”. *Politička misao*, XXVIII, str. 153–169.
- Prpić, I. 1997. „Pravodobne i zakašnjele nacije”. Helmut Plessner. *Zakašnjela nacija*. Zagreb: Naprijed.
- Prpić, I., 2001 „Napomena o shvaćanju suverena u Ustavu Republike Hrvatske“. *Politička misao*, XXXVIII, 1: 5–11.
- Prpić, I., 2001. „Dečje bolesti hrvatskog parlamentarizma”, Urd. B. Veber i S. Dvornik. *Hrvatska godinu dana nakon promjena*, Zagreb: HBS.
- Prpić, I. 2005. „Politologijske pretpostavke pridruživanja Hrvatske Evropskoj uniji”. *Anali*, str. 43–53.
- Rosenfeld, M. 1977. „Modern Constitutionalism as Interplay Between Identity and Diversity”. Ed. M. Rosenfeld. *Constitutionalism, Identity, Difference and Legitimacy. Theoretical Perspective*. Durham and London: Duke University Press.
- Rosenfeld, M. 2005. "Problem of Identity". Benjamin Cordoso School of Law. *Working Paper* 143.
- Schmitt, C. 1985. *Political Theology. Four Chapter on the Concept of Sovereignty*. Cambridge. Mass. London. England: MIT Press.
- Schmitt, C. 1966. *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of Symbols*. Westport and London: Greenwood Press.
- Scheurman, W.E. 1999. Carl Schmitt. *The End of Law*. Lanham, Boulder, N. York. Oxford: Rowman and Littlefield Publisher, Inc.
- Shapiro, J. 2003. *Moral Foundation of Politics*. New Haven: Yale University Press.
- Shklar, J. 1964. *Legalism*. Cambridge, Mass: Cambridge University Press.

SUMMARY

CONSTITUENT POWER IN FOUNDING CONSTITUTIONS

The author analyses the normative consequences of the relationship between constituent power and constitutional identity in founding constitutions. In the first part of the article, the author points to the centrality of the constitution in the normative integration process of post-communist regimes, while in the second part he analyzes competing constructs of 'constituent power' in the modern state building processes in Europe. In the third part the author uses the normative theoretical map of professor Ivan Prpić to analyze the structural deficits of post-communist founding constitutions and the specific form of tension between 'constituent power' and constitutional identity. The argument is that this tension can produce both democratic and liberal deficits of these regimes.

KEY WORDS: constituent power, constitutional identity, founding constitutions, belated nations, Abbé Sieyès, Carl Schmitt, Ivan Prpić.

PROSPECTS OF PLURALIST DEMOCRACY IN AN AGE OF ECONOMIC GLOBALIZATION AND WORLD-WIDE MIGRATION

Rainer Eisfeld
University of Osnabrück

SUMMARY

The author inquires how are societies to cope with economic globalization, migration and ethnic and religious diversity without sacrificing electoral responsiveness and governmental accountability. He also asks how to deal with grossly unequal distribution of political resources, skewed power structures, structurally embedded participatory barriers that resurface in a more dangerous forms in the new context. For answers he turns to a classic of democratic theory Robert Dahl and his ideas that are in sharp contrast to the present trend of introducing corporate management as a best way to run political affairs. Dahl, instead, proposes introducing democracy into the economic sphere and especially in large corporations. For the growing diversity of present societies, the author only partly advocates for the consociational recipes of Lijphart and the multiculturalism of Kymlicka pointing out that without resourceful political individuals and their political participation pluralist democracy cannot flourish. The author concludes that political science should again develop visions about how a “good society” might be designed – and how it might be politically brought even remotely closer to being attained. Such a discipline might then work as a science of democracy.

KEY WORDS: Ivan Prpić, Robert Dahl, economic democracy, pluralism, political science

This article intends to pay tribute to two distinguished colleagues, who passed away in 2014. Nothing better illustrates the global character of political science than the fact that one of them was Croatian, the other American. The first is Ivan Prpić; the second, Robert Dahl.

Ivan Prpić was just honoured by a conference,¹ to which it was my privilege to contribute. Therefore, I would merely like to recall now one primary reason for my enduring gratitude to him: In 1992, more than twenty years ago, he decided to include a translation of my book *Pluralism between Liberalism and Socialism* in the collection *Biblioteka politička misao*, of which he was principal editor.² In a new preface written specifically for the occasion, I expressed my hope that the work might contribute by some small part to a spirit of tolerance for different, even controversial positions in the states of former Yugoslavia. However, the capacity for tolerance soon proved exhausted. The tragedies that ensued from there continue to be remembered, and – I presume – to affect the lives even of some among those present today. Precisely for that reason, it seems to me that once again to talk on pluralism may be a fitting choice for this time and place.

Robert Dahl died in February, 2014, at the advanced age of 98, having worked for Franklin Delano Roosevelt's New Deal administration during the 1930s, having fought in Europe as an infantryman during World War II, finally teaching forty years at Yale University. After he had started raising, from the mid-1970s, the normative question how one might proceed "to achieve the best potentialities of pluralist democracy" (Dahl 1982, 170), he became ever more critical of political inequality and institutional rigidities. The pluralism which he expounded during the rest of his career aimed at a more participatory democracy and an employee-controlled economy (see, particularly, Dahl 1989).

Dahl never ceased to emphasize that unequal *social* resources – such as income, education and status – will unavoidably translate into unequal *political* resources with regard to political activity and control over political agenda-setting. The lesson which Robert Dahl left us is that reducing disparities in political resources is of prime importance if we wish to ensure the accessibility, the accountability, and – in the final instance – the legitimacy of supposedly 'representative' government. Again, it seems apt that political science should take up Dahl's foremost topic, inquiring how pluralist democracy might be affected by the sweeping changes which, in recent years, have been working on nation-states everywhere.³

1 "Conceptual Contestations and Political Change", Faculty of Political Science, University of Zagreb, November 7, 2014.

2 Rainer Eisfeld, *Pluralizam između liberalizma i socijalizma*, Zagreb: Informator 1991 (translated by Mirjana Kasapović).

3 For an overview of some relevant issues, see also my edited volume: *Pluralism. Developments in the Theory and Practice of Democracy*, Opladen/Farmington Hills 2006, with contributions by Philip G. Cerny, Avigail Eisenberg, Theodore J. Lowi, and myself.

I

Both in Europe and North America, societies are being transformed from *inside* and *outside*, first by growing economic-financial globalization and permeation, secondly by regional and global migratory movements, which have resulted in increasing ethno-cultural pluralization and diversification. The sovereign power of legislatures is thus being undermined on two fronts.

Compliance with the demands of international investors and with foreign competitive pressures has radically eaten into the use of monetary and fiscal tools by parliaments and governments to regulate national economies. Governmental and market players alike have rivalled each other with neo-liberal recipes for organizing a “slimmed down” state along the lines of private industry, bent on cutting regulation and expenditure, opting for the privatization of public services. The “reform” label has been put to service as a façade for such programs. At the same time, ongoing fiscal and economic globalization definitely did not happen without political intervention. Quite the contrary, it has precisely been pro-market state intervention which has been on the increase (Cerny 1999, 19/20). The mere threat by large transnational corporations of moving capital or economic enterprise of a country has gained so much in credibility that, to prove “competitiveness”, welfare states have been “traded down to minimal safety nets” (Hirst 2004, 155). Cutting public outlays reduces resources available for allocation by representatives to constituents, weakening state legitimacy and citizen loyalty to the democratic process (Putzel 2005: 12; Hirst: *ibid.*).

Due to a largely parallel process of prolonged migratory movements, patterns of societal cleavages and linkages have been changing, with emerging ethno-cultural cleavages more often than not exacerbated by – again – economic inequalities. The fragmentation of special interests is being furthered, adherence to traditional institutional loyalties put in jeopardy. Arthur Schlesinger, for one, more than two decades ago sceptically wrote about the “disuniting” of society and polity in the United States by a fundamentalisation of group values (Schlesinger 1992). When additional ethnic, religious, and cultural groups are demanding self-determination, self-determination for the polity as a whole may be reduced.

How, then, to accept economic globalization and migration without sacrificing electoral responsiveness and governmental accountability? How to prevent the same issues – grossly unequal distribution of political resources, skewed power structures, structurally embedded partic-

ipatory barriers – from resurfacing in different contexts?⁴ What democratic arrangements are both required and feasible for meeting internal and external challenges, working in the direction of a 'common' (group-related, national, *and* global) good?

A brief retrospect over time may help to further clarify some of the problems which I will be addressing. When Alexis de Tocqueville visited the pre-Civil War United States more than 150 years ago, he observed an abundance of voluntary associations, governed, as he wrote at the time, by their members' "reason and free will". The French visitor to America, however, also foresaw the decisive contribution of the emerging "large manufacturing establishments" to a new "inequality of conditions" (Tocqueville 1959, 160/161). Increasingly, the joint-stock company came to replace the privately owned and managed firm; increasingly, small enterprises evolved into giant corporations. The extemporaneous assemblies witnessed by Tocqueville were changing, too, developing into large-scale blue collar, white collar and other professional organizations. Governmental interventionism in the economy resulted in ever more formidable administrative bureaucracies: If trade unions and labor parties were pushing governments to assume an active role in stabilizing the economy to prevent cyclical mass unemployment and misery, large corporations in their struggle for security also became interested in governmental regulation. The result was political capitalism, as implemented between the wars and increasingly after World War II (Kolko 1963, 287).

Business, labour and farmer associations developed into unequal partners bargaining for legislative and administrative intervention. Inequality increased further as business organisation continued to evolve: To evade high wages, taxes and restrictive monetary policies, nationally based large enterprises spread their subsidiaries over the world, penetrating other economies and changing into multinational corporations. Four decades before the term „globalisation“ gained currency, it was predicted in the early 1970s that the multinational enterprise, without being bound by "any notions of constituency, responsiveness and accountability", would reshape world-wide values and behaviour patterns, including prevailing perceptions about the "forms and content" of politics (Osterberg/Ajami 1971).

Empirical research on political involvement has demonstrated widespread individual apathy and alienation existing alongside the institutionalized activities of business corporations and other large associations. We are obviously living in an era characterized by notable discontinuities between the ideal of pluralist democracy and actually prevailing conditions. It is precisely this state of affairs which British political scientist

4 In Western Europe, the French *banlieus*, at present, offer a particularly instructive example.

Colin Crouch has labelled “post-democracy” (Crouch 2004, 19 and *passim*), defining “the major imbalance... between the role of corporate interests and those of virtually all other groups” as “the fundamental cause of democratic decline in contemporary politics” (ibid., 104). Constrained by such a policy environment, social plurality is translating into political pluralism to a diminishing extent.

Having emphasized these predicaments, we have still not arrived at the end of knotty political problems and thorny issues. Learning “to live with the public expression and institutionalization of ethno-cultural diversity” may justly be considered, as Canadian political philosopher Will Kymlicka and Eastern European expert Magda Opalski have jointly noted, a further key precondition for any “stable and just democracy” (Kymlicka/Opalski 2001, 1). Both made their observation after the civil wars in the Balkan countries had shocked the world with the atrocities of “ethnic cleansing”. Taking into account the warning provided by that experience – how to promote the further ethno-cultural “pluraliation” of already existing societal pluralities without inviting the fundamentalisation of group values?

To accommodate enduring ethno-cultural differences, politics of recognition and inclusion is required which must attempt to steer a delicate course between cultural fragmentation and forcible assimilation. Any such politics unavoidably implies limiting the political power of ethnocultural *majorities*. Just as minorities have been doing, however, these majorities may (re)discover ethnicity as a source of belonging, of identity, of ostensible “certainty in an uncertain world” (Durando 1993, 26) – particularly when bedeviled by economic anxieties and ideological disorientation.

Clearly, new inequalities and conflicts are interacting with old inequalities and conflicts. The relationship between societal plurality and political pluralism “becomes more and more complex and problematic”, as plurality is augmented, while pluralism is potentially undermined. On the one hand, the transformation of plurality into pluralist practices requires supportive structural, institutional, even mental factors. On the other hand, that process will always face contestation by embedded inequalities, clashing norms, new claimants (Cerny 2006, 88, 91, 110).

II

“Pluralist democracy” is a term at once positive (descriptive) and normative (prescriptive). Descriptively, it refers to the existence of a plurality of interests and corresponding groups which, as latent centres of power, may (and are permitted to) organize into associations. Normatively, the notion endorses the transformation of this diversity into public policies shaping society by a process of conflict, negotiation and compromise, on

condition that individual rights are respected and constitutional rules of the game apply.

After World War II, pluralist democracy was supposed to exist in Western-type capitalist countries, particularly in the United States as it had emerged from the New Deal reforms. Even so, American pluralists, particularly Robert Dahl and Charles Lindblom, conceded that capitalist democracies offered “unusual opportunities” for “pyramiding” resources such as income, education and status into structures of political influence and political power (Dahl/Lindblom 1953, 315, 329; Dahl 1963, 227).

Looking for ways “to achieve the best potentialities of pluralist democracy” (Dahl, 1982, 170), Dahl and Lindblom singled out the large business corporation as the major target for structural, participatory reforms. “Nothing”, they argued, “could be less appropriate than to consider the giant firm a *private* enterprise” – because whether you look at sales, at assets, at the number of employees, or at the impact of corporate pricing, investment, or financing policies, business corporations have developed into *social and public* institutions (Dahl/Lindblom 1976, XXVIII/XXIX; Dahl 1970, 119/120). They have, in fact, acquired political dimensions. Suggesting that the executives of large corporations are subject neither to effective internal control by stockholders, nor to adequate external control by governments and markets, Dahl went on to propose a determined effort at further democratization – the “enfranchisement” of blue- and white-collar employees, realizing economic democracy. If you buy government bonds, you do not control government policy – so why should investors be entitled to govern the firms in which they invest? Control should, therefore, be transferred to those who would be able to effectively exercise it – to the employees (Dahl 1982, 199, 204; Dahl 1989, 327 ss., 331-332).

Such spill-over of democratic norms from polity onto economy would, of course, be diametrically opposed to present neo-liberal ideas about reorganizing the state as a quasi-enterprise association. The adjective “political” would henceforth relate to any form of group decision-making. Such pluralistic democratization would be intended to reduce disparities in control over political resources, to secure the more equitable representation of social interests by broad political participation and, in the last instance, to make democratic governments more responsive and more accountable to their voters.

The recent, barely overcome financial and economic crisis not only demonstrates the need for a return to more robust regulatory policies. To secure citizens’ loyalty to the democratic process and their political commitment, a determined effort at economic democratization should be put high on the agenda of our thinking about democracy.

III

When the term “cultural pluralism” was first introduced by Horace Kallen in 1924, immigrant subcultures were flourishing in the eastern United States, after nearly 15 million immigrants – mostly from Southern and Eastern Europe – had been admitted to the United States between 1900 and 1920 (see Menand 2001, 381). Arguing against assimilationist pressure and “melting pot” conformity, Kallen offered his vision of a “commonwealth of different cultures” (Kallen 1924, 11, 116). Convinced that society’s creativity would benefit from different ethnocultural strains, he proposed granting equal treatment to every such tradition. Affirmative action procedures (which means favouring members of a disadvantaged group in selection processes for education and employment positions), introduction of official multilingualism, a composition of political bodies reflecting the existence of various ethnic groups may work to reinforce cultural pluralism.

Conversely, public policies may remain neutral toward ethnocultural differences. Within such a framework, discrimination on ethnic grounds is legally prohibited; benefits are provided according to *individual* eligibility. The unit of attribution for equity considerations is always and irrevocably the individual.

During the 1980s and 90s, and into the 21st century, most of the debate has been centring on these policy alternatives (see Bellamy/Hollis 1999). So far, the discussion has achieved nothing which even remotely resembles conceptual clarity. The extent of differential treatment to be accorded to ethnic groups in order to protect and develop their special cultural characteristics is and remains controversial. This includes the extent of self-determination and of participation in the larger society as corporate bodies with political status and rights. Should liberal principles and procedures, developed as a guard against the power of majorities over minorities, be reinterpreted in favour of ethnocultural groups, or is there insufficient reason to modify the liberal emphasis on *individual* rights (Kukathas 1997, 230)? Obviously, groups as well as states may violate individual human rights. Would not any determined movement in the direction of group rights prevent individuals from “opting out” of their group by adopting ideas and practices running counter to their own ethnocultural heritage?

Should not, for these reasons, compromises rather than clear-cut solutions be sought? Countries such as India, post-apartheid South Africa, Canada, Belgium or Switzerland offer a wide array of varying, more or less successful models. Available options (which, of course, may overlap) include legal protection and public funding for the expression of cultural peculiarities; federalism as a form of self-government; finally, the more complex arrangements of consociationalism, meaning group-based political representation.

It is this latter regime of consociational governance which has been attracting increasing attention (see Kymlicka 1995, chs. 2, 7). Put in optimistic terms, group-based representation may result in the ability of “the state to offer an emotional identity counterbalancing the emotional loyalties to ethnic and religious communities, thereby preventing the fragmentation of society into narrow, selfish communalism” (Modood 1999, 88). Would a high degree of group-based political representation indeed meet expectations of contributing to a more – not less – vibrant democracy?

Consociationalism includes the following basic elements (see Lijphart 1977, 25): Considerable autonomy for each involved group in the management of its internal affairs; application of a proportional standard in political representation, in civil service appointments, and in the allocation of financial resources; right of mutual veto in governmental decision-making; finally, and decisively, joint government by an either official or unofficial grand coalition of group leaders.

A case study of consociational democracy in the Netherlands during the 1950s and 1960s has spelled out a number of significant negative consequences (see Lijphart 1968, 111, 129, 131) – elite predominance, the arcane character of negotiations, a large measure of political immobilism. Such immobilism may “entrench an unjust *status quo*” (Lijphart 1977, 51), leading to morally reprehensible deadlocks. At an even more basic level, group autonomy (as I already indicated earlier) may involve internal restrictions on the rights of individual members “to dissent from traditional practices” (Kymlicka 1995, 154), thus running counter to liberal-democratic conceptions of minority rights.

There exists no general answer to the question how far the serious disadvantages of consociationalism may be offset, except in the case of severely divisional cleavages, which could lead to either dictatorship or civil war. In any case, growing ethnocultural demands in ever more countries suggest that the load on democratic political systems to accommodate the diversity of minority groups will be increasing.

IV

Any democracy will continue to require, first and foremost, “resourceful” individuals – by which are meant, quite literally, individuals committed to *pluralist* orientations *and* with increasing, rather than decreasing, access to political resources. In the last instance, the uncertain future of pluralist democracy will be determined by a political culture which puts a premium on the educated citizen, prepared and able (resources!) to involve him- or herself.

To the extent that societal (definitely including ethnocultural) and political groupings maintain democratic practices internally, they signifi-

cantly contribute to such a political culture through the transfer of norms and values. To the extent, on the other hand, that both groups with democratic practices and involved individuals should be found increasingly few and far between, solutions for the persistent problem what it might mean to live democratically will become anything but easier.

Last but far from least, a political science is needed which, by a determined effort, redresses its present “neglect of the citizen” attested by 2009 Economics Nobel Laureate Elinor Ostrom (see Toonen 2010, 197).⁵ By being critical of power structures skewed in favour of either politically and economically privileged minorities, or of ethnically privileged majorities, political science should help prepare citizens for civic involvement. Pursuing research and teaching in a humanist spirit, it should emphasize broad societal participation in the shaping of public policies.⁶

Addressing relevant issues requires the re-emergence of normative notions as an indispensable part of the discipline, though definitely not at the cost of empirical rigor in researching constraints and perspectives. Put in a nutshell: Political science should again develop visions about how a “good society” might be designed – and how it might be politically brought even remotely closer to being attained. Such a discipline might then work as a science of democracy.

REFERENCES

- Bellamy, Richard/Hollis, Martin (eds.). 1999. *Pluralism and Liberal Neutrality*. London/Portland.
- Bellamy, Richard/Hollis, Martin. 1999. “Consensus, Neutrality and Compromise”. In Bellamy/Hollis, op. cit., 54–78.
- Cerny, Philip G. 1999. “Globalization and the Erosion of Democracy”. *European Journal of Political Research*, 36, 1–26.
- Cerny, Philip G. 2006. “Plurality, Pluralism and Power: Elements of Pluralist Analysis in an Age of Globalization”. In Rainer Eisfeld (ed.). *Pluralism: Developments in the Theory and Practice of Democracy*. Leverkusen/Farmington Hills, 81–110.
- Crouch, Colin 2004. *Post-Democracy*. Cambridge.
- Dahl, Robert A. 1963. *Who Governs?* New Haven/London.

5 Ostrom tragically died of cancer in 2012, before she could address – as had been planned – the XXII IPSA World Congress of Political Science in Madrid.

6 See also this author’s article: “How Political Science Might Regain Relevance and Obtain an Audience: A Manifesto for the 21st Century”, *European Political Science* 10 (2011), 220–225, reprinted in: Rainer Eisfeld, *Radical Approaches to Political Science. Roads Less Traveled*, Leverkusen/Toronto 2012, 13–19.

- Dahl, Robert A. 1970. *After the Revolution? Authority in a Good Society*. New Haven.
- Dahl, Robert A. 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven.
- Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven.
- Dahl, Robert A./Lindblom, Charles E. 1953. *Politics, Economics and Welfare*. Chicago.
- Dahl, Robert A./Lindblom, Charles E. 1976. "Preface" to Re-Issue of Dahl/Lindblom, op. cit., XXI–XLIV.
- Durando, Dario 1993. "The Rediscovery of Identity", *Telos*, 97, 117–144.
- Eisfeld, Rainer (ed.). 2006. *Pluralism: Developments in the Theory and Practice of Democracy*. Opladen/Farmington Hills.
- Hirst, Paul 2004. "What is Globalization?". In Engelstad, Fredrik/Østerud, Øyvind (eds.). *Power and Democracy*, Aldershot, 151–168.
- Kallen, Horace M. 1924. *Culture and Democracy in the United States*. New York.
- Kolko, Gabriel 1963. *The Triumph of Conservatism*. Glencoe.
- Kukathas, Chandran 1997. "Are There Any Cultural Rights". In Kymlicka (ed.), op. cit., 228–256.
- Kymlicka, Will 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford/New York.
- Kymlicka, Will/Opalski, Magda (eds.). 2001. *Can Liberal Pluralism be Exported?* Oxford/New York.
- Lijphart, Arend 1968. *The Politics of Accommodation*. Berkeley/Los Angeles.
- Lijphart, Arend 1977. *Democracy in Plural Societies*. New Haven/London.
- Modood, Tariq 1999. "Multiculturalism, Secularism and the State". In Bellamy/Hollis (eds.), op. cit., 79–97.
- Osterberg, David/Ajami, Fouad 1971. "The Multinational Corporation: Expanding the Frontiers of World Politics". *Journal of Conflict Resolution*, 15, 457–470.
- Putzel, James 2005. "Globalization, Liberalization, and Prospects for the State". *International Political Science Review*, 26, 5–16.
- Schlesinger, Arthur M. 1992. *The Disuniting of America*. New York/London.
- Tocqueville, Alexis de 1959. *Democracy in America*. New York.
- Toonen, Theo 2010. "Resilience in Public Administration: The Work of Elinor and Vincent Ostrom from a Public Administration Perspective". *Public Administration Review*, 70, 193–202.

SAŽETAK

IZGLEDI PLURALISTIČKE DEMOKRACIJE U DOBA EKONOMSKE GLOBALIZACIJE I SVJETSKE MIGRACIJE

Autor postavlja pitanje kako se društva mogu nositi s ekonomskom globalizacijom, migracijom te etničkom i vjerskom raznolikošću, a da ne žrtvuju ideal izabrane vlasti koja odgovara narodu. On se također pita kako se može nositi s ogromnom nejednakošću političkih resursa, zatvorenim strukturama moći i strukturnim preprekama političkoj participaciji koji se, u novom globaliziranom kontekstu, pojavljuju u još opasnijim oblicima. Odgovore traži u klasičnoj demokratskoj teoriji Roberta Dahla i njegovim idejama koje su u oštroj suprotnosti s postojećim trendom primjene metoda korporativnog upravljanja na upravljanje državom. Nasuprot tome, Dahl je predlagao širenje demokracije na ekonomsku sferu, osobito na velike korporacije. Kao 'lijek' za rastuću pluralnost društva, autor dijelom zagovara konsocijacijska rješenja A. Lijpharta i multikulturalizam W. Kymlicke, ali i naglašava da bez individualne građanske participacije i osiguravanja dovoljno političkih resursa za nju, pluralistična demokracija ne može napredovati. Autor zaključuje da bi politička znanost trebala razvijati vizije o „dobrom društvu” i načine na koji se one mogu politički ostvariti. Takva bi politička znanost bila prava znanost o demokraciji.

KLJUČNE RIJEČI: Ivan Prpić, Robert Dahl, ekonomska demokracija, pluralizam, politička znanost.

„VOJNIČKA VLADAVINA” KAO POSEBAN (OKCIDENTALAN) TIP DESPOTIJE U MONTESKJEOVOJ TEORIJI

Aleksandar Molnar

*Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet*

SAŽETAK

„Vojničku vladavinu” Monteske je spominjao u sva tri svoja glavna dela: i u Persijskim pismima, i u Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti i u spisu O duhu zakona. Međutim, samo je u poslednjem delu ovu proglasio za poseban tip despotije. Taj tip despotije Monteske je razmotrio na primeru starog Rima i došao do zaključka da se značajno razlikuje od onoga što je obično podrazumevao pod despotijom – onom orijentalnom. Dok je, naime, orijentalna despotija bezvremena, jednostavna i lišena bilo kakve predstave o slobodi, „vojničku vladavinu” kao okcidentalan tip despotije karakterisali bi upravo naglašena kompleksnost i istoričnost u kontekstu pervertiranja slobode: ona bi se mogla razumeti samo kao ishod determinizma koji vodi od urušavanja monarhije preko aristokratske i demokratske republike.

KLJUČNE REČI: Monteske, despotija, sloboda, vojnička vladavina, Rim

Šarl-Luj de Sgonda, baron od La Breda i Monteskeja (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu), i danas se pominje kao jedan teoretičar koji je ključne doprinose izgradnji koncepta orijentalne despotije dao u svojim delima Persijskim pismima (1721) i O duhu zakona (1748). Ni u jednom od svojih dela Monteskeja (Montesquieu), međutim, nije upotrebio sintagmu „okcidentalna despotija”, niti je preduzeo bilo kakav ozbiljan pokušaj da stvori teorijsko uporište za razlikovanje pojavnih oblika despotije na Istoku – gde je, po njegovom mišljenju, ona bila nešto sasvim normalno – i na Zapadu – gde je, manje-više, bila vezana za specifičan slučaj starog Rima. Ovo Monteskejevo ćutanje nije neobično, s obzirom na to da je njegova filozofija istorije isključivala i samu mogućnost da se na Zapadu javi despotija. Već u svom prvencu Monteskeja je izneo svoje temeljno filozofsko-istorijsko uverenje da je sloboda bila pokretač istorije evropskih naroda, dok je Azija uvek grcala u okovima despotizma

(Monteskje 2004a, 237). To uverenje Montesjkje je zadržao i prilikom pisanja svog magnum opusa: napredovanje „genija slobode” u Evropi ovoga puta je video kao predodređeno konfiguracijom terena, koje nije pogodno za stvaranje ogromnih (despotskih) država, kao što je to slučaj u Aziji (Monteskje 2011, 221).

Kada se sve to uzme u obzir lako je shvatiti zašto je glavni problem koji je Montesjkje imao sa tom filozofsko-istorijskom konstrukcijom bio da u nju uvrsti stari Rim. Zato je od Persijskih pisama Montesjkje pokušavao da pronađe ključ za objašnjenje rimskog izuzetka: zašto je propala najpre monarhija, a zatim i republika, te je, najkasnije od Cezara, Rim počeo da gazi slobodu, da celu Evropu tera da stenje „pod vojničkom i nasilnom vladavinom” i da svim pokorenim narodima postavlja za upravljače „tirane” (Monteskje 2004a, 237). Što se više u kasnijim godinama bavio istorijom Rima to je Montesjkje više uviđao da rimsko iskliznuće u despotiju nije bila nikakva neponovljiva slučajnost ili osobenost „duha” Rimljana već logični ishod jednog zakonomernog istorijskog procesa, u kontekstu kojeg je sloboda dobijala sve kontroverznije mesto: „Oni su prvo zatrli slobodu svih drugih, a onda zloupotrebili i svoju sopstvenu, tako da su svet uzdrnali i kao uzurpatori i kao uzurpirani, i kao tirani i kao robovi” (Montesquieu 2001, 293). Rim je bio i ostao tamna mrlja evropske slobodarske istorije: enigma koja je tražila razrešenje kako bi mogla da bude pretvorena u izuzetak koji potvrđuje pravilo.

DESPOTIZAM RIMSKOG PRINCIPATA

Tragajući u Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti za uzrokom propasti rimske imperije, Montesjkje se konfrontirao sa elementarnim problemom definisanja državnog uređenja rimske imperije – pogotovo nakon smrti Avgusta. Nakon što je propala republika i zavladao Avgust, pisao je Montesjkje, „vlada [je] postala monarhistička” (Monteskje 2004b, 119). Međutim, samo nekoliko strana ranije, Montesjkje je tvrdio da je, posle Avgustove smrti, tokom celog prvog veka nove ere, „Rimsko carstvo [...] [bilo] neka vrsta neuređene republike” (Monteskje 2004b, 113). Očigledno je da je već tada Montesjkje naslućivao posebnost perioda u istoriji Rima koji je započeo sa Tiberijem a završio se Domicijanom, ali da još nije mogao da ga nazove nikako drugačije osim „neuređenom republikom”. A kakva god da je Rimaska imperija bila nakon Domicijana (do kraja principata), u doba dominata (naročito nakon Konstantinovog premeštanja prestonice na Istok) ona je postala – tiranija.¹ Ipak, Montesjkjeovi opisi Rimske imperije u doba dominata uveliko se

1 Čak ni Justinijan nije promenio ništa u prirodi rimske vladavine: iako joj je privremeno udahnuo novi život, ona je i dalje ostala „tiranska” (Monteskje 2004b, 141).

poklapaju sa onim obeležjima despotije koja je već nagovestio u Persijskim pismima i o kojima će detaljnije pisati kasnije, u spisu O duhu zakona. Tako, primera radi, novim imperatorima Monteskje je pripisivao indolenciju, neratobornost² i „neosetljivost. Ređe su se pokazivali pred vojskom; bili su lenji, upućeniji na svoju poslugu, vezani za palate i izolovani od Carstva. [...] Boravak mnogih careva u Aziji i njihovo neprestano suparništvo sa kraljevima Persije pobudilo je kod njih želju da budu obožavani poput njih; a Dioklecijan – drugi kažu Galerije – naložili su ovo posebnim ediktom. Kako su se ukorenjivali azijska razmetljivost i sjaj, ljudi su se na njih brzo navikli” (Monteskje 2004b, 119).

Uprkos tome što je u ovo vreme ispoljavao krajnju nesigurnost u određenju državnog uređenja Rimske imperije u doba principata i dominata, Monteskje je imao potrebu da je upoređuje sa despotijama Azije (i Afrike) i da, pored brojnih sličnosti, istakne i ključnu razliku među njima: Rim je razvio dug istorijski proces urušavanja koji je stajao u oštroj suprotnosti sa „neistorijskim” bitisanjem orijentalnih despotija, u kojima nijedno ubistvo despota nije dovelo do uništenja despotije. Jedan od možda najvažnijih zaključaka Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti ticao se zakonomernosti istorijskog propadanja države koja nije uspela da sačuva umerenu monarhiju, kao što je bio slučaj sa Rimom u njegovoj najstarijoj istoriji: „Slučaj ne gospodari svetom. [...] Postoje opšti uzroci, moralni i fizički, koji deluju u svakoj monarhiji, uzdižu je, održavaju ili obaraju. Svi događaji se nalaze pod uticajem ovih uzroka” (Monteskje 2004b, 127).

Reč despotija pojavljuje se samo na dva mesta u Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti sa jasnim i nedvosmislenim značenjem orijentalne despotije. Jedno mesto je od manjeg teorijskog značaja, jer na njemu Monteskje zapravo relativizuje ovaj pojam, tvrdeći da nijedna vlast nije despotska u pravom smislu te reči, budući da čak ni turski sultan i persijski šah ne mogu da rade šta im je volja i moraju da poštuju nekakav „opšti duh na kojem je [njihova] vlast zasnovana” (Monteskje 2004b, 160).³ Drugo mesto je zato neuporedivo zanimljivije. Konstatujući da je republika u Rimu bila izgubljena onda kada su političku moć stekle vojskovođe, Monteskje kao da je osetio potrebu da istakne da se rimska imperija i dalje razlikovala od „azijskog despotizma” po tome što njeno jedinstvo još nije postalo sasvim prazno. „Ono što se u političkom telu zove jedinstvo

2 „U vreme Republike, važno je načelo stalnog rata; pod carevima, maksima je glasila održavanje mira” (Monteskje 2004b, 89).

3 U domaćem prevodu reč „despotska [vlast]” zamenjena je rečju „neograničena”: „Vara se onaj koji smatra da na svetu postoji ljudska vlast koja je u svakom pogledu neograničena (*C'est une erreur de croire qu'il y ait dans le monde une autorité humaine, à tous les égards despotique*)” (Monteskje 2004b, 160).

jeste prilično višeznačno: istinsko jedinstvo je u skladu u kojem svi delovi, koliko god delovali suprotstavljeno, sarađuju za opšte dobro društva kao što u muzici nesaglasja dopunjuju opšte sazvučje. [...] Ali u skladu sa azijskim despotizmom, tj. neodmerenom vlašću, uvek postoji prava podela: zemljodelač, ratnik, trgovac, činovnik, plemić povezani su samo utoliko što ugnjetavaju druge bez otpora. I ukoliko tu vidimo ikakvo jedinstvo, tu nisu ujedinjeni građani već mrtva tela sahranjena jedna pored drugih” (Monteskje 2004b, 63). Iz Monteskejevih izlaganja moglo se zaključiti da je za njega „istinsko” političko jedinstvo u Rimu postojalo dok su postojali otvoreni politički i socijalni sukobi (upor. i Oake 1955, 53), da je nestajanje takvog jedinstva bio dug proces (koji je započeo već u republici, usled autoritarnog zatiranja političkih i socijalnih sukoba, da bi se intenzivirao tokom principata) i da je tek u dominatu okončano stvaranjem potpuno iskvarenog, beskonfliktnog – despotskog – jedinstva koje je bilo karakteristično za Orijent (tj. jedinstvo zasnovano na jednakosti podanika u ništavnosti, u kojoj građanski mrtvaci izrabljuju jedni druge, dok ih sve izrabljuje despot na vrhu piramide vlasti). A pošto se središte imperije preselilo na Orijent i pošto je Okcident na taj način oslabljen i praktično prepušten sebi samom, bilo je sasvim razumljivo što se Zapadna rimska imperija raspala, dok je Istočna rimska imperija nastavila da još vekovima opstojava zahvaljujući tome što su despotske tradicije bile duboko ukorenjene na teritorijama na kojima se rasprostirala.

Tako je Monteskeje u Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti kroz postavljanje problema transformacije „istinskog” političkog jedinstva (koje je uvek „polifono”) u prazno (i, na dugi rok, neodrživo) despotsko jedinstvo započeo implicitno konstruisanje posebnog tipa okcidentalnog despotizma. Iako ni u spisu O duhu zakona nije nigde napravio eksplicitno razlikovanje okcidentalnog i orijentalnog despotizma, sva ona mesta na kojima je problematizovao despotiju u rimskoj imperiji, a pogotovo promene koje su u njoj nastupile prilikom prelaska iz principata u dominat, mogu se smatrati njegovim najvažnijim doprinosima stvaranju tipa okcidentalne despotije.

Tri su ključna doprinosa koje je u tom smislu Monteskeje dao u svom magnum opusu. Prvo, on je problem stvaranja okcidentalne despotije postavio ne samo tako da ga u potpunosti odvoji od procesa pervertiranja monarhije u tiraniju (kako je to još Lok [Locke] smatrao) nego i tako da može da u monarhiji prepozna (varljivu i prolaznu, doduše) šansu da se u završnoj fazi urušavanja republike snage koje se protive despotiji pregrupišu i pruže odgovarajući otpor. Monteskeje više nije imao nikakve dileme u pogledu toga da je u Rimu pod Avgustom zaista ukinuto republikansko uređenje i da je podela magistratura na građanske i vojne, koju je on kao prvi imperator uveo, „odgovarala [...] monarhijskoj vladavini”. Međutim, tu

monarhijsku praksu, koju je započeo Avgust a nastavili i neki drugi imperatori, Monteskje je tumačio kao bezmalo očajnički pokušaj da se spreči najgore: ovi vrli vladari su na to bili prinuđeni „kako bi ublažili vojničku vladavinu” (Monteskje 2011, 62), koja je pokazala da ne može da se smiri u (relativno kratkotrajnoj) tiraniji, nego da traži (stabilno dugoročnu) despotiju. Samim tim, iz Monteskjeovog ugla posmatrano, prava istorijska ironija bila je u tome što je monarhija, koju su Rimljani mrzeli i koju su poistovećivali sa tiranijom (temeljeći na tome svoj celokupan republikanski etos) na kraju bila njihova poslednja šansa za spas od despotije, kao nečeg mnogo goreg (što u svojoj dotadašnjoj istoriji nisu mogli da upoznaju).

Drugo, monarhija je postala kompromitovana i izgubila je moć da sprečava dalju transformaciju Rima u despotiju onog momenta kada je imperator ukinuo samostalne građanske magistrature, pretvorio ih u sebi podređeni administrativni aparat i na taj način omogućio prisvajanje sudske vlasti. Monteskje se pozivao na Tacita koji je napisao da je Klaudije bio prvi rimski imperator koji je otvorio vrata otvorenoj pljački države tako što je na sebe preneo „presuđivanje slučajeva i funkcije magistrata” (Monteskje 2011, 69): za Monteskjea najveće zlo koje je načinio Klaudije nije bila sama ta pljačka države nego uništenje poslednjeg prežitka stare republikanske „polifonije”, s obzirom na to da su građanske magistrature, pogotovo one naoružane sudskom vlašću, bile najsnažnije i najagilnije uporište borbe protiv despotizma.⁴

Naposletku, treće, u Domicijanu (koji je vladao od 81. do 96. godine) Monteskje je već video prvog „vojničkog” despota. „Njegova vladavina bila je vojnička, a to je jedna vrsta despotske vladavine” (Monteskje 2011, 30). U ovoj konstataciji da je „vojnička vladavina” posebna „vrsta” despotije⁵ Monteskje je otišao najdalje u formulisanju posebnog tipa okcidentalne despotije: pod Domicijanom, građanske magistrature su postale nebitne, sudska vlast koju je uzurpirao svela se na голу arbitrarnost (kako svedoče Svetonijevi opisi u poglavljima 10–14 na koje se Monteskje eksplicitno pozivao u svom kvalifikovanju Domicijana kao vojničkog despota: upor. Suetonius, 1914: 359–371), a vojska se uzdigla u jedini pravi potporni stub ne samo njegove svesti nego i pretenzije na to da je obnaša kao Dominus et Deus (što je Svetonije pomenuo u poglavljima 13 i 23, na koje se Monteskje takođe pozvao: Suetonius, 1914: 385). Monteskje je Domicijana, kao

4 Da bi pojačao ovaj zaključak, Monteskje je Tacitovu konstataciju da je Klaudije bio prvi imperator koji je „na sebe preuzeo sve zakone i dužnosti magistrata (*nam cuncta legum et magistratum munia in se*)” (Tacitus, 485) preveo tako što je akcentovao Klaudijevo prisvajanje „presuđivanja slučajeva i funkcija magistrata (*jugement des affaires et les fonctions des magistrats*)”.

5 Na drugom mestu Monteskje je napisao da je Rimsko carstvo u jednom momentu „postalo despotsko i vojničko” (Monteskje 2011, 355), ali nije precizirao da li se to desilo pod Domicijanom.

poslednjeg, uvrstio u niz od šest tirana koji su uzurpirali svu vlast u Rimu i zbog toga bili ubijeni (pre njega su to bili Cezar, Tiberije, Kaligula, Klaudije i Neron), a da Rimljani ne samo da posle njihove smrti nisu postali slobodniji, nego su potonuli još „dublje u ropstvo; svi su se udarci zadavali tiranima, nijedan tiraniji samoj” (Monteskje 2011, 25). Iako su i Domicijana njegove ubice likvidirale kao tiranina, on je zapravo bio već nešto više od toga. On je bio prvi rimski despot, koji je nadilazio polaritet monarh/tiranin, koji je vladao još samo robovima i koji je uspeo da bespovratno izopači sve institucije poreklom iz republike.

Na osnovu onoga što je ovde rečeno može se zaključiti da je Monteskje u spisu O duhu zakona stvorio sasvim jasne obrise tipa okcidentalne kao vojničke despotije i da je rekonstruisao glavne stanice na putu njegovog prvog javljanja na Zapadu: nagoveštena u rimskoj republici, ova despotija je dobijala svoje konture pod prvim imperatorima – koji su oscilovali između polova monarhije i tiranije – da bi naposljetku pod Domicijanom bila potpuno uobličena i kao takva nastavila da se reprodukuje pod kasnijim imperatorima u principatu (da bi se u dominatu Rimski imperija naprosto pretvorila u orijentalnu despotiju, koja je postala sasvim „bezvremena” i koja je izgubila svaki kontinuitet sa republikom). Okcidentalna despotija je tako za Monteskjea postala ishod jednog dugačkog procesa, koji je započeo na krhotinama monarhije, zahuktavao se tokom republike i naposljetku se okončao uspostavljanjem orijentalne despotije.

DIJALEKTIKA SLOBODE I JEDNAKOSTI U RIMU

Prima facie reklo bi se da je Monteskje glavni razlog za propast rimske republike prepoznao u neodgovarajućoj institucionalizaciji slobode. Republika je nastala nakon što je narod prognao kraljeve u ime slobode, a propala je kada je nastupilo „mahnitavanje slobode” (Monteskje 2011, 142), odnosno „tiranija slobode” (Montesquieu 2001, 255). Pa ipak, razlozi za ovo autodestruktivno razobručenje slobode – na koje se u krajnjoj liniji svodi istorija rimske republike – bili su po Monteskjeu dublji i, iako nisu bili nimalo jednostavni, mogli su se dovesti u vezu sa problemima koje je stvarao zahtev plebejaca za jednakošću. Rimski imperator je tako bila za Monteskjea prototipska država u kojoj su problemi sa jednakošću osujetili uspostavljanje političke kao jedine prave slobode, da bi naposljetku doveli do uspostavljanja despotije.

Da bi se utvrdilo koji su problemi sa jednakošću postojali u rimskoj republici potrebno je podsetiti se da je za Monteskjea ona nastala kao aristokratija i da je to bila skoro do kraja 2. veka pre n.e. Štaviše, Monteskje je tvrdio da je već Servije Tulije – dakle, još u doba kraljevstva – prilikom uspostavljanja klasnog uređenja „sledio [...] duh aristokratije” (Monteskje 2011, 18), čime je praktično predodredio da vladavina u Rimu posle

najurivanja kraljeva postane „aristokratska“. S obzirom na to da je „duh aristokratije“ ujedno i „duh nejednakosti“ (Monteskje 2011, 94), bilo je nužno da se u njoj uspostave prerogativi i privilegije plemstva.⁶ Kao i za sve druge aristokratije, i za onu rimsku važno je pravilo da „ne treba da preuzima prirodu i načelo monarhije, što bi se desilo kada bi plemići imali neke lične i posebne prerogative, različite od onih koje ima njihovo telo: privilegije moraju da budu namenjene senatu, a senatorima obično poštovanje“ (Monteskje 2011, 48). Rimski plemići su se pokorili ovom pravilu i uspostavili vlast na osnovu svojih korporativnih prerogativa (konačno, i sam oficijelni naziv rimske države – *Senatus Populusque Romanus* – jasno je ukazivao na to da su plemići bili politički izdignuti iznad naroda samo na osnovu toga što su bili članovi Senata). Rimski Senat je vladao na osnovu svojih prerogativa, ali nije bio sklon arbitrarnoj vladavini. Upravo suprotno, rimski plemići su nakon progona kraljeva shvatili da se narodom mora vladati na osnovu zakona, odnosno prava uopšte, i zato su ispravno započeli sa sve intenzivnijom pravnostvaralačkom aktivnošću. Štaviše, oni su prihvatili nužnost da i samim plebejcima dopuste da učestvuju u radu skupština koje su donosile zakone, a kasnije i da kroz svoj plebejski savet stvaraju opšteobavezujuće plebiscite. To je bila formula uspeha rane rimske republike: prerogativi Senata bili su usklađeni sa vladavinom prava, koje su u najvećoj meri stvarale skupštine.

Klica propasti posejana je, međutim, već na samim počecima republike. Montesjkje je, naime, tvrdio da se, od samog starta, Senat nalazio pod snažnim pritiskom naroda – koji je tražio slobodu koja će biti usklađena sa jednakošću. Na kraju, on je posegnuo za najradikalnijim rešenjem za „suzbijanje“ ovog pritiska: zaokupio je rimski narod ratovima. Ovo objašnjenje je u Montesjkjeovo vreme bilo već uveliko rasprostranjeno,⁷ a on ga je samo proširio tvrdnjom da je rat, budući da u Rimu jedva da je bilo trgovine i zanata, za svakoga bio privlačan: „pljačka je bila jedini način da se pojedinci obogate“ (Monteskje 2004b, 8), a deo ratnog plena deljen je i onima koji su ostajali kod kuće, tako da je rat sagledavan kao žila kucavica celokupne „javne stvari“.⁸ Ovdje se već vidi značaj koji je Montesjkje u svojoj teoriji pridao trgovini. Upravo nesenzitivnost za trgovinu je, po

6 U određenju aristokratije Montesjkje je insistirao na tome da se radi o *zakonitoj* vladavini plemstva. „Plemići u njoj [aristokratiji] čine telo koje, na osnovu svoje prerogative i za račun svog posebnog interesa, suzbija narod: dovoljno je da tamo bude zakona kako bi se u tom pogledu izvršavali“ (Monteskje 2011, 26).

7 Tako je Bossuet (Bossuet) u *Raspravi o univerzalnoj istoriji* (1681) pisao: „Protiv unutrašnjih razdora Senat nije nalazio drugog leka nego da neprestano pronalazi nove razloge za ratove u stranim zemljama“ (Bossuet 1970, 419).

8 Ovaj primer je Montesjkjea da patriotskom građaninu antičke republike pretpostavi „strašljivog građanina“ njemu savremene monarhije (upor. Rahe 1994, 87), čime je već nagovestio Konstantovo (Constant) kasnije razlikovanje slobode starih i slobode modernih.

Monteskjeu, opredelila Rimljane da svoju republiku osnuju kao osvajačku državu i da njen napredak – uključujući tu i pravni napredak – vežu za uspehe u ratovima koje su neprekidno vodili i koje su pretvorili u svoj osnovni organizacioni princip. Međutim, iako se u prvim vekovima činilo da su osvajački ratovi i plen koji su obezbeđivali bili uspešno sredstvo za učvršćenje aristokratije, vreme je pokazalo da je to bio samo privid: umnožavajući bogatstvo koje se počelo slivati u grad Rim, ratovi su komplikovali izvorni zahtev naroda za jednakošću koja bi bila kompatibilna sa slobodom i na kraju su ga u potpunosti pervertirali.

Monteskje je od antičkih republikanaca, a pre svega od Polibija i Cicerona, preuzeo shvatanje o rimskoj republici kao mešovitom državnom uređenju u kojem su bila spretno uklopljena tri elementa: monarhijski, aristokratski i demokratski.⁹ Monteskje je čak otišao korak dalje i priznao da su se ova tri elementa jedno vreme uravnotežila kroz tri grane vlasti: legislativu, egzekutivu, pa čak i judikativu – koja se na svojim vrhuncima mogla porediti sa onom kasnijom u Engleskoj (Monteskje 2011, 145). Nevolja sa rimskom republikom bila je, po Monteskjeu, u tome što je ovo uravnoteženje tri grane vlasti bilo samo jedan – doduše, blistavi i brojnim pozitivnim konsekvencama po kasniju istoriju Evrope bremeniti – momenat u pogubnoj transformaciji aristokratije u demokratiju, tokom koje su uništene sve dostignute tekovine slobode i postavljeni temelji za izgradnju despotije već tokom prvog veka trajanja principata.

U Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti Monteskje se držao relativno jednostavne teze da su Rimljani tokom republikanskog perioda svoje istorije najpre izgubili slobodu, a potom i sve drugo (upor. Monteskje, 2004b: 64). Stavljajući se u sporu koji su o slobodi u republici vodili Hobz (Hobbes) i Harington (Harrington) na stranu prvoga, Monteskje se u svom magnum opusu mnogo podrobnije pozabavio problemom nedostatnosti slobode u republici. Odmah na početku 4. glave 11. knjige Monteskje je vrlo rezolutno ustvrdio da demokratije i aristokratije „nisu, po svojoj prirodi, slobodne države” i da se politička sloboda nahodi „samo u umerenim državama” (Monteskje 2011, 127). Iako je ova formulacija bila vrlo neprecizna, jer je sugerisala da su samo monarhije umerene države, dok su sve (demokratske i aristokratske) republike per deffinitionem neumerene države, dalja izlaganja su implicirala da i republike mogu biti umerene i da svoju slobodu mogu utemeljiti u efektivnoj podeli vlasti. To se posebno odnosi na demokratske republike: napisavši još u toj istoj 4. glavi 11. knjige „da su i samoj vrlini potrebne granice”, Monteskje je zapravo otvorio problem usklađivanja jednakosti i slobode u republikanskom uređenju. Naravno, u 6. glavi iste te knjige Monteskje se nedvosmisleno

9 Poput Rima, i Sparta je bila mešavina monarhije, aristokratije i demokratije (Monteskje 2004b, 64).

izjasnio u prilog ustava engleske umerene monarhije (koji počiva na podeli tri grane vlasti, koji ima superioran sistem prerogativa i u kojem plemstvo vrši svojevrsnu „regulativnu vlast” – tj. reguliše, razdvaja i „umerava” tri postojeće grane vlasti), ali se nije libio da ga poredi sa uređenjem rimske republike, u kojem su postojala slična rešenja: iako su ta rešenja u Rimu bila manjkava i iako su vodila sve većim dubiozama u funkcionisanju institucija, više je nego jasno da je Monteskje poredio dva „umerena” uređenja, koja su pokazivala samo kvantitativne razlike u dostignutoj meri političke slobode. Štaviše, na više mesta u spisu O duhu zakona Monteskje je probleme sa političkom slobodom u Rimu prepoznao ne samo u slučajevima kada „vrlini [jednakosti] nisu bile postavljene potrebne granice”, nego i u slučajevima kada su joj bile postavljene nepotrebne granice. Uvek kada bi bili primoravani da afirmišu jednakost kompatibilnu sa slobodom građana patriciji bi nastojali da to izbegnu huškanjem plebejaca da krenu u ratove protiv drugih naroda i da ih neumereno pljačkaju, iz čega su proizlazila najveća zla državnog uređenja u Rimu.

Primer Rima je, sve u svemu, opominjao da „tri vlasti mogu da budu dobro raspoređene s obzirom na slobodu uređenja, a da to ne budu s obzirom na slobodu građana. [...] Grasi [...] zadaše udarac slobodi uređenja kako bi poduprli slobodu građanina, ali ove potonje nestade zajedno s onom prvom” (Monteskje 2011, 147). Ovo mesto iz spisa O duhu zakona je važno jer otkriva da je podela i uravnoteženje tri vlasti nužan, ali ne i dovoljan uslov da se uspostavi politička sloboda shvaćena kao sloboda građana. Slobodna republika u kojoj funkcioniše podela vlasti, naime, nije nikakva garancija da će i njeni građani osetiti slobodu. Štaviše, rimsko iskustvo pokazuje da diskrepancija između slobode uređenja i slobode građana u jednoj (aristokratskoj) republici sa krupnim nedostacima u ovaploćenju ne samo vrline jednakosti, nego i vrline umerenosti, ne može opstati na dugi rok, kao i da pokušaj njenog prevazilaženja može lako završiti neuspešno i dovesti do toga da prve slobode nestane dok druga ostane nedostižna kao i pre. Diskrepancija između slobode uređenja i slobode građana ne može se prevazići a da se u analizu ne uključi problem odnosa između slobode i jednakosti.

Kada se uzme u obzir sve što je Monteskje napisao o jednakosti u rimskoj republici, moglo bi se zaključiti da je on registrovao tri osnovna problema koja je ona – odnosno njeno neodgovarajuće integrisanje u institucije republike – povlačila za sobom. Prvi i glavni problem je očigledno proizlazio već iz samog uspostavljanja aristokratije. Servije Tulije je sve slobodne Rimljane podelio na šest klasa, odnosno na sto devedeset tri centurije, od kojih su prvaci i patriciji obrazovali prvih devedeset osam centurija, a ostali građani devedeset pet – pri čemu je najmasovnija bila poslednja centurija, koja je obuhvatila „mnoštvo ubogih”. S obzirom na

to da se glasalo po centurijama (svaka centurija je imala po jedan glas, a odluka je smatrana donesenom kada je za nju glasalo devedeset sedam centurija), „glasove su davala sredstva [i dobra – les moyens et les richesses] pre nego osobe” (Monteskje 2011, 18).¹⁰ Zato su plebejci nastojali da odlučivanje izmeste iz centurijske skupštine u komicijsku skupštinu, a iz komicijske u plemensku skupštinu (Monteskje 2011, 141), da bi naposljetku iz plemenske skupštine isključili patricije i onda nesmetano sami donosili plebiscite sa zakonskom snagom (Monteskje 2011, 142).¹¹ Još je gore to što je pokoravanje sve više naroda i stvaranje sve više provincija koje su plaćale svakovrsne dažbine gradu Rimu dovelo do ukidanja svih poreza rimskih građana (Monteskje 2011, 175): emancipacija plebejaca tako je na kraju ostvorena delimičnim razvlašćenjem patricija i potpunim porobljavanjem naroda koji su dobili zadatak punjenja uvek prazne državne kase.

Iako je reformama klasnog ustrojstva Rima sledio „duh aristokratije”, Servije Tulije je, po Monteskjeovom mišljenju, započeo trend razvlašćenja nosilaca najviše vlasti (prvo kraljeva, a potom i konzula)¹² i „srozao patricije” na nivo na kojem su morali permanentno da se sa plebejcima bore za svoje prerogative i privilegije (Monteskje 2011, 139).¹³ Ovaj trend se inten-

10 „Podela po centurijama bila je više podela na osnovu cenzusa i sredstava nego osoba” (Monteskje 2011, 141).

11 Monteskje je na ovom mestu pomešao plemensku skupštinu (*comitia tributa*) sa plebejskim savetom (*concilium plebis*), koji je nastao iz plebejske kurijatske skupštine i koji se kasnije razlikovao od plemenske skupštine upravo po tome što je iz svog rada isključivao patricije. Plemenska skupština, inače, nije bila podeljena na klase (odnosno centurije), nego na plemena, pri čemu je prevagu nad četiri mnogoljudna „urbana plemena” (sastavljena od stanovnika samog grada – plebejaca) imalo trideset jedno „ruralno pleme” (sastavljeno od stanovnika obližnjih sela i zemljoposjednika – koji su svi bili patriciji). U *Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti* Monteskje je pisao da su se oni koji su bili u šestoj klasi u podeli Rima na centurije našli u ova četiri „urbana plemena”, čime su praktično bili isključeni iz vlasti obe skupštine (Monteskje 2004b, 60). Atinsko uređenje bilo je bitno drugačije. Solon je, naime, atinske građane podelio na četiri klase i takođe je u poslednju klasu uvrstio sve one koji nisu bili imućni, ali ne da bi ih u potpunosti isključio iz vlasti, nego samo da bi ih sprečio da budu birani za magistrature (magistrati su se birali samo iz redova prve tri klase) (Monteskje 2011, 18).

12 Nosioci najviše vlasti u Rimu permanentno su gubili prerogative. To se nije promenilo ni nakon što su kraljeve smenuli konzuli, pa su tako kraj republike dočekali sa svega tri prerogative: da predsedavaju centurionskom skupštinom, sazivaju Senat i zapovedaju vojskom (Monteskje 2011, 140).

13 Moguće je da je Monteskje u svom bavljenju Servijem Tulijem naposljetku došao do zaključka da je on ipak bio ponajpre prethodnik Luja XIV, s obzirom na to da je stvorio klasnu podelu koja će anticipirati onu koju je 1695. uspostavio ovaj drugi. Luj je, naime, podelio sve građane Francuske u 22 klase, ne osvrćući se na to kom staležu pripadaju i uzimajući isključivo u obzir njihovu poresku sposobnost (temeljenu na očekivanim prihodima). Na taj način, on je suštinski rastočio plemstvo, budući da je ono bilo raspršeno po svim klasama (uključujući i onu koja je bila toliko siromašna da nije mogla da plaća nikakav porez), dok je pripadnost prvoj klasi donosila automatski plemićku titulu. Ova klasna podela izazvala je

živirao u republici, u kojoj su se konačno neposredno sukobili aristokratski „duh nejednakosti“ i demokratski „duh jednakosti“. Jednakost u republici narušavalo je već i samo postojanje aristokratskih prerogativa i privilegija – koje „umanjuje jednostavnost zakona i stvara hiljade izuzetaka“ (Monteskje 2011, 65) – to su one vrlo brzo postale prepreka pravnostrvaralačkoj aktivnosti skupština i provocirale plebejski odgovor u već pomenutim, jednako diskriminativnim plebiscitima. Iz tog ugla gledano, samo opredeljenje plemića da po progonu kraljeva uspostave aristokratsku republiku bilo je pogrešno, pošto se sudaralo sa već isuviše jakim demokratskim nastojanjem naroda i „duhom jednakosti“ koji je on povlačio za sobom. „Tvrditi da je [rimski narod] hteo da ih [kraljeve] progna kako bi pao u ropstvo nekoliko porodica nije razumno. Stanje stvari iziskivalo je, dakle, da Rim bude demokratija, a on to ipak nije bio“ (Monteskje 2011, 140). Nakon što su u ime slobode i jednakosti srušili kraljevstvo, plebejci su počeli da u patricijima sve više prepoznaju neprijatelje i slobode i jednakosti i postali su odlučni da ih „liše njihovih prerogativa“ (Monteskje 2011, 142), pa su „postepeno [...] ukidali sve privilegije patricija“ (Monteskje 2004b, 55). Kroz prisvajanje prava da samostalno donose plebiscite plebejci su oduzeli patricijima prvo zakonodavnu vlast (Monteskje 2011, 142), potom su prisvojili i sudsku vlast (Monteskje 2011, 147), da bi naposljetku osvojili i veliki deo izvršne vlasti (Monteskje 2011, 144). Suočeni sa ovim razvlašćivanjem, patriciji su se ušančili u poslednjim uporištima svoje vlasti: cenzuri i diktaturi (Monteskje 2011, 143). Onog momenta kada je postalo moguće vršiti diktaturu na neograničeni vremenski period i kada su vremenski neograničeni diktatori podršku počeli da traže od skupština, umesto od Senata, aristokratija je srušena. Naposljetku je i samo razlikovanje između plebejskih i patricijskih porodica postalo bespredmetno, pa je na ruševinama aristokratije mogla da nikne demokratija (Monteskje 2004b, 55). Ili, tačnije rečeno, umerenu aristokratiju je smenila neumerena demokratija (ohlokratija).

Ova linija argumentacije je veoma važna, pošto ukazuje na fundamentalni stav koji će Monteskje zastupati u analizama njemu savremenih (monarhijskih) država: plemići se mogu održati na svojim elitnim pozicijama samo skupa sa kraljem i ako kralj (poput Servija Tulija) započne sa „srozavanjem patricija“ on ne samo što kopa političku raku sebi i plemstvu

gotovo unisonu negativnu reakciju francuskih plemića, bilo kojoj klasi da su pripadali, i zato su oni u 18. veku sve intenzivnije tražili nove načine da se uzdignu iznad „ostatka“ društva (upor. i Greenfeld 1994, 134–135), pri čemu je, po prirodni stvari, u nezadovoljstvu prednjačilo „plemstvo mača“, koje je osećalo da gubi utakmicu sa sve brojnijim, sve heterogenijim i sve prominentnijim „plemstvom odore“. Sam Monteskje nigde nije pominjao ovu Lujevu klasnu podelu i njene implikacije za francusko plemstvo, tako da se o njegovom negativnom sudu može spekulirati samo posredno – preko negativnog suda o klasnoj podeli Servija Tulija, kao ultimativnog „krivca“ za pad rimske monarhije.

nego zapravo otvara put u despotiju. Iskustvo Rima, dakle, zorno svedoči o tome da je u jednoj monarhiji kobno svako razdvajanje kralja i plemstva, da plemstvo ne može samo, bez kralja, braniti „duh nejednakosti” i da je, u krajnjoj liniji, aristokratsko-republikanski eksperiment osuđen na propast. Svoju opštu analizu aristokratije Monteskje je završio zaključkom da će ona „biti utoliko savršenija ukoliko se više bude približila demokratiji, a ukoliko bude bila bliža monarhiji biće manje savršena” (Monteskie 2011, 21). Razmatranje uzroka propasti rimske republike sugerirše nešto drugačiji zaključak: aristokratija je upravo zbog svog nedoslednog „duha nejednakosti” nestabilno uređenje, koje zapravo nikada ne može biti umereno i koje je otud neprestano izloženo opasnosti da isklizne ili u monarhiju ili u demokratiju. A ako isklizne u demokratiju, ni despotija više neće biti daleko.

Drugi problem sa jednakošću (koju su zagovarali plebejci) u rimskoj republici javio se kada se ona, nakon vekova osvajanja, pljačkanja i pustošenja drugih naroda, odvojila od ljubavi prema otadžbini i izgubila svojstvo vrline. Kada je, dakle, napokon kucnuo čas da aristokratska republika bude zamenjena demokratskom, više nije bilo vrline jednakosti na kojoj bi ona mogla opstati, budući da je Rim već bio ogromna imperija zasnovana na eksploataciji pokorenih naroda. Za Monteskjea je kao moralni aksiom važila norma da „ljubav prema domovini nikada ne sme voditi u mržnju prema drugim društvima” (Montesquieu 2001, 215). Rimljani su tokom republike poremetili svoju vrlinu, zato što su ljubav prema otadžbini pretvorili u mržnju prema svim onim narodima sa kojima su ratovali i koje su pokoravali kako bi ih eksploatisali. U tom kontekstu je i građanska jednakost gubila na značenju. „Nekada su ljudi osvajali bez razloga, bez cilja. Pustošili bi zemlju samo da bi dokazali svoju vrlinu i pokazali svoje izvanredno biće” (Montesquieu 2001, 112).¹⁴ To je bio slučaj i u Rimu: s obzirom na to da se ljubav prema otadžbini pretvorila u mržnju prema drugim narodima, vrlina se sve manje vezivala za jednakost građana u toj otadžbini a sve više za izvanrednost junaka u borbi protiv drugih naroda (kasnije i protiv članova suprotstavljene partije). Samim tim, vrlina je postala inkompatibilna i sa zakonima: vrlina jednakosti se u Rimu dugo vremena razumevala kao jednakost građana pred zakonom,¹⁵ da bi povezivanje ljubavi prema otadžbini sa mržnjom prema drugim narodima i isticanje

14 Monteskie je imao potrebu da ovom iskazu doda i jedan sud koji je potkrepljivao njegovu solidarnost sa „modernima” u sporu sa braniteljima „starih”: „Otkada vrednost stvari možemo bolje da prosudimo junaci nailaze na toliko podsmeha da će onaj koji hoće da ih brani samo sebi navući još hiljadu puta više podsmeha na glavu” (Montesquieu 2001, 112).

15 „Skoro sve vrline se sastoje u jednoj posebnoj vezi čoveka sa drugim čovekom. Prijateljstvo, patriotizam, samilost su, na primer, posebne veze. Pravo je, nasuprot tome, opšta veza. Nijedna vrlina koja uništava ovu opštu vezu nije vrlina” (Montesquieu 2001, 172).

izvanrednosti junaka počelo da smanjuje rezistentnost na bezakonje i stimuliše sve dubioznija moralna opravdanja za katastrofalne posledice kršenja zakona.¹⁶

Monteskje je u jednom drugom kontekstu zapisao da aristokratija propada kada plemići prestaju da se drže zakona i kada počnu da vladaju arbitrarno. „U tom slučaju republika opstoji samo za plemiće i jedino među njima. Ona je u telu koje vlada, a despotska država u telu kojim se vlada, što čini dva međusobno najnesložnija dela pod kapom nebeskom” (Monteskje 2011, 95). U rimskoj aristokratskoj republici plebejci nisu dozvolili plemićima da na ovaj način udvoje državu i da vladavinu zakona ograniče samo na domen svojih međusobnih odnosa. Međutim, to ne znači da se Rim nije transformisao u sličnu dualnu državu: republika, zasnovana na trodeobnoj podeli vlasti i vladavini zakona, bila je rezervisana samo za grad Rim, dok su se sve provincije koje su Rimljani osvajali i pripajali svojoj imperiji pretvarale u „despotsku državu”. „Sloboda je cvetala u središtu države, a tiranija na njenim rubovima” (Monteskje 2011, 149). Republikanske vlasti u gradu Rimu su u provincije slale pretore i prokonzule, koji su u svojim rukama objedinili sve tri vlasti, koji nisu hajali za zakon i koji su zato postali „paše republike” (Monteskje 2011, 149).

Ovakva dualna država nije mogla da opstane dugo. „Duh aristokratije”, koji je uspostavio Servije Tulije svojom podelom na šest klasa, sledeći načelo „pravičnost[i] u ubiranju dažbina”, mogao je da postoji samo dok je postojala ova pravičnost. A ona je najpre nestala u provincijama, zatim je ona dovedena u pitanje i u samom gradu (Monteskje 2011, 150),¹⁷ da bi

16 U Montesjkjeovoj zaostavštini nalazi se i jedno veoma pronicljivo zapažanje: „Prijateljstvo je prava vrlina Rimljana. [...] U Senatu ili u narodu čovek je bio moćan samo uz pomoć prijatelja, dobijao je dužnosti zahvaljujući njima, a kada bi po okončanju njegove magistrature protiv njega bile podignute neke tužbe bio je još više upućen na prijatelje. Građani su se držali zajedno sa drugim građanima kroz mnogostruke veze: čovek je bio povezan sa svojim prijateljima, svojim oslobođenimcima, svojim robovima, svojom decom” (Montesquieu 2001, 204). To zapažanje Montesjkje nikada nije dalje razradio, a pogotovo ga nije povezao sa svojim stavom da vrlina prestaje da bude vrlina ako dolazi u sukob sa zakonom. Da je to učinio, morao bi da se detaljnije pozabavi pitanjem da li je prijateljstvo stvarno bilo „vrlina” u Rimu i kakve je veze imala sa kompleksnim društvenim fenomenom klijentelizma, koji je tokom celog perioda republike potkopavao vrlinu jednakosti. Nažalost, tim pitanjima Montesjkje se nije pozabavio ni u svojim razmatranjima korupcije u starom Rimu, ni u svojim bavljenjima korupcijom u savremenim državama poput Engleske i Nizozemske.

17 Posle bitke 168. godine pre n.e. Rimljani su uzeli toliki plien od Makedonaca da je donešena odluka da svi građani Rima prestanu da plaćaju poreze, čime je dovedeno u pitanje dalje postojanje dotadašnjeg klasnog sistema. Poslednji udarac tom sistemu zadao je konzul Gaj Marije 107. godine pre n.e., kada je odlučio da u vojsku uzme i pripadnike šeste, najniže klase (proletere). U dotadašnjoj istoriji Rima, vojska je bila sastavljena samo od „ljudi koji su bili dovoljno imućni da bi imali interesa za očuvanje grada” (Monteskje 2004b, 60). Nasuprot tome, „Marije uze u legije svakojake ljude i republika bude izgubljena” (Monteskje 2011, 148).

naposljetku njen nestanak potkopao ne samo „duh nejednakosti” vladajućih patricija nego i onaj opozicioni „duh jednakosti” uvek nezadovoljnih plebejaca. Tu su se napokon pokazale sve negativne strane opredeljenja rimskog plemstva da zahteva naroda za jednakošću „suzbija” uz pomoć ratova, osvajačkih pohoda i pljački drugih naroda: demokratski „duh jednakosti”, koji su plebejci ispočetka suprotstavljali patricijskom „duhu nejednakosti”, na kraju se pretvorio u veoma sličan „duh nejednakosti” koji je iz vlasti težio da isključi sve veći broj slobodnih građana rimske imperije, od patricija, do pripadnika porobljenih naroda koji su u nju integrisani. Zato je došlo do paradoksa da je u Rimu borba za demokratiju tekla paralelno sa pervertiranjem samih načela demokratije. „Kako bi uspostavio demokratiju, narod je vređao i sama njena načela” (Monteskje 2011, 142).

Antidemokratski zaokret u narodu Montesjkje je vezao prevashodno za širenje same države (upor. Carrithers 1986, 66–67), koje je dovelo do uspona popularnih vojskovođa, urušavanja klasnog sistema i porasta moći proletarijata prvo u vojsci, a zatim i u skupštinama. Umesto da ga „prosvetle prvaci i da ga obuzda ozbiljnost pojedinih ličnosti” (Monteskje 2011, 19), uvojničeni rimski proletarijat slušao je samo svog vojskovođu koji mu je davao mogućnost da pljačka i otima. Zato se on držao sasvim indiferentno ne samo prema tiranski upravljanim provincijama, nego i prema samom gradu, njegovim organima vlasti i njegovim republikanskim načelima vladavine (Monteskje 2004b, 60) – čak i kada su ona počela da se sve više demokratizuju. To se još više pogoršalo u 1. veku pre n.e., kada su italjski narodi stekli pravo rimskog građanstva i pružili podršku rimskom proletarijatu i njegovim vojskovođama u rušenju postojećih republikanskih institucija. Potpunu anarhiju i bezakonje stvorilo je već i samo mešanje „duha” Rimljana sa duhom nerimskih naroda, koji je nahrupio u sve skupštine. „Vlast naroda, njegovi zakoni i čak i sam narod postali su himerični pojmovi” (Monteskje 2004b, 62). S obzirom na to da u Rimu nije bio predodređen broj građana koji obrazuju skupštine, to je upravo u momentu pobede demokratije postalo nemoguće odrediti ko je uopšte „suvereni” narod (Monteskje 2011, 17). U takvim uslovima je praksa potkupljivanja glasača u skupštini uzela maha i postala nešto takoreći normalno. Pompej je narod „pokvario novcem, a na izborima je odredio cenu za glas svakog građanina” (Monteskje 2004b, 71). Paralelno sa (prividnim) uzdizanjem u demokratskog suverena, rimski narod „postaje ravnodušan, mari samo za novac, ne više i za javne poslove; ne vodeći računa o vladavini i o onome šta ona smer, mirno očekuje svoju platu” (Monteskje 2011, 19). U takvim okolnostima republika je morala propasti. „Rim više nije bio grad čiji su ljudi objedinjeni duhom, ljubavlju prema slobodi, mržnjom prema tiraniji, gde je ljubomora prema moći Senata i ovlašćenjima velikaša, pomešana sa poštovanjem, bila tek ljubav prema ravnopravnosti” (Monteskje 2004b, 62).

Time je Monteskje kompletirao svoj argument protiv aristokratije i autodestruktivnosti „duha nejednakosti“ koji u njoj vlada. Ako je načelno proglasio najgorom onu aristokratiju koja državu podvaja na pravnu državu (za plemiće) i „despotsku državu“ (za običan narod), njegova analiza Rima pokazuje da je jednako pogubna bila aristokratija koja imperiju deli na jedan, u biti veoma sličan način: na republiku (u gradu-prestonici) i despotiju (u provincijama). Posledica funkcionisanja ovakve dualne države je kvarenje i samog „duha jednakosti“ u narodu. Pre nego što je počela da se pretvara u imperiju, rimska republika je bila klasno polarizovan grad-država u kojem je ljubomora plebejaca prema „moći Senata i ovlašćenjima velikaša“ bila „tek ljubav prema ravnopravnosti“ i nije dovodila u pitanje poštovanje svih vlasti i njenih nosilaca. Taj zdravi „duh jednakosti“ počeo je da kopni čim se Rim počeo pretvarati u imperiju: smišljena kao poslednji bastion odbrane aristokratije, ona je polako ali sigurno uništavala svaku jednakost i upropaštavala demokratiju koja je tek trebalo da bude stvorena.

Treći problem sa jednakošću u rimskoj republici koji se može rekonstruisati iz Monteskjeovog dela direktno je proizlazio iz prethodna dva. Prava tragedija rimske republike ležala je u tome što je demokratija uspostavljena isuviše kasno, kada je sa dnevnog reda praktično skinut stari plebejski zahtev da se individualna sloboda i njoj primerena jednakost uskladi sa već postojećom slobodom uređenja, tj. sa mehanizmom podele i uravnoteženja tri vlasti. S obzirom na to da demokratska republika nije uspostavljena odmah po progonu kraljeva i da je plemstvo zahtevalo naroda za individualnom slobodom i njoj primerenom jednakošću vekovima „suzbijalo“ uz pomoć ratova, osvajачkih pohoda i pljački drugih naroda, plebejcima se činilo da do slobode i jednakosti i ne mogu doći drugačije nego osvajanjem svih vlasti rimske republike – čime se obesmišljavala njihova podela, pa in ultima linea i samo postojanje. A nakon organa vlasti, na red su vrlo brzo došli i svi zakoni i svi običaji. Sve je nestalo u purgatorijumu jedne potpuno nove slobode koja se pomaljalo nakon nestanka slobode uređenja. „Tiranija slobode je postala tako nepodnošljiva da su je vođe bez ushićenja branile, a narod bez žaljenja izgubio“ (Montesquieu 2001, 255).

Ako je tokom republike u Rimu postojala sloboda uređenja i ako su plebejci tražili slobodu građana i konsekventnu građansku jednakost, na kraju republike zakratko je bljesnula treća vrsta slobode, koja je, pre no što je i sama utrnila, ugušila obe: tiranska sloboda. Tamo gde sloboda rastoči organe vlasti, zakone i običaje, raskrčen je put ka jednakosti u ropstvu, tj. ka uspostavljanju prvo tiranije, a zatim i despotije: nakon što je grad Rim u tolikim provincijama uspostavio tiraniju (koja se vremenom pretvorila u despotiju) kucnuo je čas da je i on sam oseti. Tako će nastati differentia specifica okcidentalne despotije (u odnosu na orijentalnu): ona će

biti ishod dinamike urušavanja monarhije i (prvo umereno aristokratske, a zatim i neumereno demokratske) republike, u kojoj je naposljetku sloboda „pomahnitala” a jednakost se preplela sa odanošću jednom gospodaru. U takvim prilikama više nisu postojali uslovi za održanje bilo kakvog poretka (čak ni monarhijskog – kakav je privremeno uspostavio Avgust), a postojećim (sada već potpuno pervertiranim) institucijama morao je da, pre ili kasnije, potpuno ovlada jedan gospodar, koji je, nakon „vojničke” epifanije, potpuno ukinuo slobodu i uspostavio univerzalnu jednakost – u ništavnosti pred sobom kao despotom (Monteskje 2011, 66). Naravno, rimsko iskustvo pokazuje da je okcidentalna despotija, samim tim što nastaje na ruševinama monarhije i republike, protivrečnija i nestabilnija od orijentalne i da baš zbog toga teži da se s njom poistoveti. Zato ni principat nije uspeo da se održi, a nakon njegove propasti uspostavljen je dominat, u kojem više nije bilo nikakvih relikata autentično rimske političke tradicije i u kojem je postalo moguće bezrezervno okretanje orijentalnom načinu vladanja. A s obzirom na to da ni opstanak orijentalne despotije na Okcidentu nije bio moguć (barem ne na dugi rok), Zapadna rimska imperija je uništena onog momenta kada Istočna rimska imperija više nije mogla da je silom održava u životu (tj. vrlo brzo nakon smrti imperatora Justinijana).

POUKE RIMSKE ISTORIJE

Istoriju Rima, a posebno njegovu propast, Montesjkje je tretirao kao svojevrsnu opomenu savremenima. Neoprezne reforme u monarhiji mogu otvoriti vrata uspostavljanju aristokratske republike, koja je nestabilno uređenje jer neprestano osciluje između monarhije i demokratije – potraje li pak duže i uspe li da pervertira demokratske snage, onda će njena konačna transformacija u demokratiju postati užasna, pošto će stvoriti neumerenu demokratiju (ohlokratiju), koja neće biti ništa više od predvorja despotije. Iako je i sam tvrdio da je Rim po progonu kraljeva trebalo da postane demokratska republika i da je uspostavljanje aristokratije bila svojevrsna istorijska greška, Montesjkjea to nije sprečilo da svoj sud o nestabilnosti aristokratske republike protegne i na onu demokratsku – dovoljno je da demokratske vođe požele teritorijalno proširenje i da za njega pridobiju i sam narod pa da demokratiji više ne bude spasa. Bavljenje istorijom starog Rima i uzrocima njegove propasti čini se da je naposljetku opredelilo Montesjkjea da svaku malu republiku tretira kao u biti nestabilno uređenje, koje želja za sigurnošću gura u proširenje, da bi u proširenju našla propast, budući da načela koja su važila u vreme njegovog uspostavljanja postaju samo „teret” kada se ono protegne na veliku teritoriju (Monteskje 2004b, 63).

Samim tim, za Montesjkjea se pokazivala ključna razlika između malih republika i federativnih republika. Tek ako je svaka članica federacije u

stanju da sačuva svoje republikanske ustanove, federativna republika može da „uživa valjanost unutrašnje vladavine svake od njih“, kao i da „raspolaze svim prednostima velikih monarhija“ u odbrani od njih i od despotija (Monteskje 2011, 110);¹⁸ u protivnom, maloj republici će preostati samo da gradi imperiju u kojoj će njen izvorni grad prerasti u metropolu koja tlači provincije, pretvara ih u tiranije, da bi naposljetku tiraniju uvezla natrag uz pomoć pretorijanskih trupa i njome potisnula sve svoje republikanske institucije i načela na kojima su one bile izvorno sagrađene (a koje su se zaista naposljetku pretvorile u „teret“). U takvoj situaciji, kao što pokazuje iskustvo Rima, pokazaće se nemogućim svrgavanje tiranije, a svi pokušaji njenog zauzdavanja u kakvu-takvu monarhiju će propasti. Jer, monarhiju ne žele ni tirani, ni slobodni građani, a čak i kada bi je želeli, ne bi mogli da je vaspostave na ogromnoj metropolizovanoj teritoriji, u urušenim republikanskim institucijama koje je već počeo da guši princepsov administrativni aparat (čak i ako se vojska ne bi posmatrala kao njegov sastavni deo) i sa ogromnim narodom, čiji je jedan deo izgubio vrlinu jednakosti (i ljubav prema otadžbini), dok je drugi deo nikada i nije stekao, i koji vapije samo za priliku da svoja građanska prava što bolje unovči.

Posebna „vojnička“ despotija, o kojoj je Montesjkje pisao, tako se ukazuje kao neizbežni usud i pogubna karika u determinističkom lancu koji su u pogon stavili širenje republike u imperiju, s jedne strane, i kobna klasna reforma (tokom monarhije), temeljno ružiranje vrlina jednakosti i umerenosti (tokom aristokratske republike) i trgovina slobodom građana za naklonost vojskovođe (tokom demokratske republike), s druge. Štaviše, na osnovu Montesjkjeovih polaznih teorijskih „mehanicističkih“ stavova o društvenim zakonitostima, bilo je sasvim za očekivati da će se okcidentalna despotija ponovo javiti i u budućnosti – na kraju krajeva, i u Montesjkjeovoj rodnoj Francuskoj, koja je po njemu već (tokom monarhije) počnila greh slabljenja plemstva i koju bi eventualna republikanizacija, povezana sa doslednom militarizacijom, perspektivno učinila nesposobnom da se

18 Montesjkje je čak smatrao da je federativna republika stabilnija od unitarne zato što se bolje brani od izazova despotizma: s obzirom na to da despotizam mora prvo da se ušanči u jednoj ili nekoliko federalnih jedinica, ostale federalne jedinice se odmah mogu mobilizovati da u samom startu razvlaste „uzurpatora“ (upor. Montesjkje 2011, 109; upor. i Miller 2008, 134–135). S druge strane, u prilog čvršćem federalizmu govorili su o problemima sa kojima bi se republika suočila ako bi njene federalne jedinice ostale isuviše labavo povezane. To se možda najbolje vidi iz njegove kritike državama u kojima postoji samo jedna izborna jedinica: Montesjkje je smatrao da svaki poslanik mora imati „gradski izborni okrug“ koji ga bira i pred kojim je odgovoran, ali da od njega ne sme da dobija „posebno uputstvo“ kako da u parlamentu glasa (nego samo „opšte uputstvo“), jer bi to vodilo blokadi rada zakonodavne vlasti usled nekog „hira“, kao i mogućnost da se neki poslanik učini „gospodarem svih ostalih“ (Monteskje 2011, 130). Iz ove argumentacije može se naslutiti da bi se Montesjkje u kasnijim sporovima (začetim već u Americi tokom revolucije) između zagovornika federacije i zagovornika konfederacije sasvim izvesno svrstao među prve.

odupre iskušenju despotizma nalik onom Domicijanovom. Danas nema dokumenata na osnovu kojih bi se moglo decidirano odgovoriti na pitanje da li je sam Monteskje očekivao da bi u Francuskoj (ili nekoj drugoj evropskoj zemlji) mogao da se ponovi ovaj determinizam koji je on „otkrio” u rimskoj istoriji, ali je sasvim izvesno da je tragao za sredstvom koje bi moglo da ga najefikasnije osujeti i preokrene u nekom drugom, poželjnijem pravcu. Naposletku će to sredstvo Monteskje naći tamo gde ga je isprva najmanje očekivao: u „duhu trgovine” koji je jedini dovoljno jak da se suprotstavi „duhu osvajanja”.

LITERATURA

- Bossuet, Jacques Bénigne. 1970. *Discours sur l'histoire universelle*. Paris: Garnier-Flammarion.
- Carrithers, David. 1986. “Montesquieu’s Philosophy of History”. *Journal of the History of Ideas*, 47 (1): 61–80.
- Greenfeld, Liah. 1993. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Miller, David. 2008. “Republicanism, National Identity, and Europe”. In eds. Laborde, Cécile and Maynor, John. *Republicanism and Political Theory*. Malden, Oxford and Carlton: Blackwell Publishing.
- Monteskje. 2004a. *Persijska pisma*. Beograd: Utopija.
- Monteskje. 2004b. *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*. Beograd: Utopija.
- Monteskje. 2011. *O duhu zakona*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Montesquieu. 2001. *Meine Gedanken. Mes pensées – Aufzeichnungen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Oake, Roger B. 1955. “Montesquieu’s Analysis of Roman History”. *Journal of the History of Ideas*, 16 (1): 44–59.
- Rahe, Paul A. 1994. *Republics Ancient and Modern*. Book 2. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.
- Suetonius. 1914. *The Lives of the Twelve Caesars*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tacitus. Bez godine izdanja. „Annalen”. In *Sämtliche Werke*. Essen: Phaidon Verlag.

SUMMARY

A ‘MILITARY RULE’ AS A SPECIFIC (OCCIDENTAL) TYPE OF DESPOTISM IN MONTESQUIEU’S THEORY

Montesquieu writes about “military rule” in all of his three main works: in the Persian Letters, in Considerations on the Causes of the Grandeur and Decadence of the Romans, as well as his magnum opus On the Spirit of the Laws. However, only in the last work he defined it as a special type of despotism. Montesquieu analyses this type of despotism by reference to ancient Rome and comes to a conclusion that the Roman example differed significantly from what he usually meant by despotism – that is oriental despotism. He claims, namely, that oriental despotism could be perceived as timeless, simple and devoid of any notion of freedom, while “military rule”, as “occidental” type of despotism, would be characterized by its complexity and historicity in the context of perversion of freedom. The “occidental” type of despotism, claims Montesquieu, could be understood only as a stage in a deterministic political development that starts with a collapse of the monarchy that is itself a result of a collapse of the aristocratic and democratic republic.

KEY WORDS: Montesquieu, despotism, freedom, military rule, Rome.

HRVATSKA PRIVATIZACIJA KAO INICIJALNA APROPRIJACIJA

Željko Ivanković
Banka Magazin Zagreb

SAŽETAK

Privatizacija opstaje kao „istočni grijeh” hrvatske tranzicije. Proces iz devedesetih godina prošlog stoljeća opterećuje i reformske napore u drugom desetljeću 21. stoljeća. Podaci o rezultatima privatizacije predmet su inkonkluzivne diskusije. U radu se analizira priroda hrvatske privatizacije i zaključuje da je imala karakter inicijalnog prisvajanja „ničijeg” vlasništva. Inicijalno je prisvajanje, prema definiciji, ono u kojem se vlasništvo uspostavlja samostalnim činom bez suglasnosti drugih afektiranih strana. Potpuno je kontroverzno to što je karakter inicijalnog prisvajanja (kolokvijalno – grabež) imala tzv. sekundarna privatizacija, koja se mahom odvijala u drugoj polovini devedesetih, nakon inicijalne alokacije dionica prema Zakonu o pretvorbi, u procesu okrupnjavanja vlasništva, unatoč tome što uglavnom nije bila protuzakonita. Razmjena, „tržište” na kojem se od inicijalne alokacije razvila inicijalna apropijacija, također je imalo kontroverzne karakteristike. Prema ekonomskoj analizi, inicijalno prisvajanje vodi rasipanju resursa. Retorika koja ga je legitimirala živi i danas.

KLJUČNE RIJEČI: privatizacija, tranzicija, Hrvatska, Slovenija

1. UVOD

Svaki eksperiment počinje od hipoteza. Četvrtina stoljeća od pada Berlinškog zida dobar je povod za analizu pretpostavki na temelju kojih se provodio eksperiment tranzicije iz socijalizma u tržišno gospodarstvo i demokraciju. Tranzicija bivših socijalističkih zemalja bila je, naime, shvaćena i kao „osobito dobar laboratorij za razumijevanje dinamike evolucije tržišta” (Estrin 2002, 101). Istodobno s kreiranjem novoga političkog, društvenog i ekonomskog okruženja, taj je eksperiment otvorio mogućnost stjecanja novih spoznaja o društvima razvijenih tržišnih i demokratskih

institucija: znamo li kako su nastala i može li se njihova evolucija ponoviti?¹

U dijelu literature dominirala je pretpostavka prema kojoj je privatizacija taj ključni proces koji će omogućiti (a) razvitak tržišne ekonomije i (b) osnažiti demokraciju. Kad je riječ o ekonomskom aspektu teze (a), posrijedi je tzv. Nirvana scenarij (Colombatto & Macey 1997), prema kojem se efikasno tržište razvija spontano i autoreglativno, inicirano postojanjem privatnog vlasništva. S druge strane, u politici (b), posrijedi je tzv. modernizacijska teorija, koja razvitak ekonomije, utemeljene na privatnom vlasništvu, odnosno decentralizaciji, vidi kao glavni poticaj demokratizacije (Przeworski i drugi 2000). I prije pada Berlinskog zida obje su teze dovedene u pitanje, empirijski i teorijski. Unatoč tome, ostale su prisutne u diskusijama koje su oblikovale tranzicijske procese.² To je čest slučaj s teorijama u društvenim i humanističkim znanostima. Živoj prisutnosti modernizacijske teze nije smetalo ni to što su u tranzicijskim zemljama višestranački izbori prethodili privatizaciji i ekonomskom rastu. Zagovornici te teze početni su poticaj demokratizaciji svejedno tražili u ekonomskim promjenama u kasnom socijalizmu.³ Budući da je privatno vlasništvo predstavljeno kao temelj ekonomskog i političkog razvitka zapadnih društava, tako se i program tranzicije shvaćene kao pozapadnjenje (*westernizacija*) socijalističkih zemalja oslanjao ponajprije na privatizaciju.⁴

Privatno vlasništvo nije jednoznačan ni jedinstven koncept. Utoliko, iz njega se ne mogu uniformno razvijati ni tržište ni demokracija, čak kad bi spomenute teze i bile točne. Izostanak jednoznačnosti pojma privatnog vlasništva očitovao se u različitim konceptima privatizacije već i prije tranzicije. Široko je prihvaćeno da je britanska privatizacija, započeta u vrijeme premijerke Margaret Thatcher, bila uzor tranzicijskim privatizacijama (Kalođera 1992). No taj je proces morao biti drukčiji nego u tranzicijskim zemljama već zbog različitih početnih uvjeta. U Velikoj Britaniji iskušano

1 Shvaćanje povijesti kao laboratorija za razumijevanje nastanka političko-ekonomskih formacija vrlo je rašireno, a među institucionalistima i eksplicitno (van Bavel 2015).

2 Za potvrdu teze vidi, među ostalim, Konceptiju i strategiju gospodarskog razvoja Republike Hrvatske iz 1992. Riječ je o kolektivnom radu hrvatskih znanstvenika, čiju je izradu koordinirao Borislav Škegro, potpredsjednik Vlade za gospodarstvo. Škegro je poslije proglasio Konceptiju neformalnim Vladinim programom. Utoliko je u ovom radu tretirana s posebnom pozornošću.

3 Pro-tržišne reforme nesumnjivo su započele već u socijalizmu, a u osamdesetima se dalje dopuštaju neki oblici privatnog vlasništva. Prema istraživanjima, potkraj osamdesetih većina građana bila je za privatno vlasništvo i privatizaciju, osobito politička i menadžerska (Krištofić 1999).

4 Uz modernizacijsku teoriju i Nirvana scenarij, snažan utjecaj na tranzicijsku ideologiju imalo je determinističko shvaćanje razvitka, prema kojem se institucije mijenjaju u smjeru više efikasnosti (Allen 2012).

je nekoliko modela privatizacije, a britanski su je teoretičari definirali vrlo različito. John Kay (2002) je opisuje kao „generički termin za tržišno orijentirane reforme”. To je vrlo različito od najčešćih definicija prema kojima je privatizacija transfer državnog vlasništva u privatne ruke, odnosno transformacija imovine koju kontrolira vlada u privatno vlasništvo. Potonje definicije uključuju zamjenu državnog monopola privatnim, što je za Kaya nedovoljno. Definirana kao smanjenje uključenosti vlade u ekonomske aktivnosti, privatizacija obuhvaća liberalizaciju i deregulaciju tržišta, a pod privatizacijom se podrazumijeva čak i smanjenje poreza. Sve su te razlike posljedica nemogućnosti jednoznačne definicije privatnog vlasništva. Enciklopedija filozofije Sveučilišta Stanford, pod natuknicom *Property*, vlasništvo (Waldron 2012), ističe da je diskusija o vlasništvu ispunjena definicijskim teškoćama više nego ijedno drugo područje filozofije politike. Pitanje je jesu li se i, ako jesu, kako teškoće u definiciji privatnog vlasništva, i vlasništva uopće, reflektirale u procesima privatizacije u tranzicijskim zemljama.

Ovaj rad razvija tezu da je hrvatska privatizacija pokazala karakteristike inicijalnog prisvajanja (*initial appropriation*), oslanjajući se na tradicionalno i neoklasično razumijevanje tržišta i vlasničkih prava. Za razliku od hrvatskog pristupa, slovenska se privatizacija uklapala u doktrinarni okvir koji je formirala ekonomika vlasničkih prava. Utoliko, slovenska je privatizacija imala karakteristike evolucije vlasništva (od društvenoga, kolektivnog, prema privatnom).⁵ Razlike u konceptima vlasništva i tržišta u neoklasičnoj i ekonomici vlasničkih prava ovdje će biti predstavljene implicitno. Nastojat ćemo ponajprije pokazati po čemu hrvatska privatizacija nalikuje inicijalnom prisvajanju te da se taj karakter hrvatske privatizacije očitovao i u ekonomskim performansama poduzeća. Prije ćemo ukratko opisati pojmove vlasništva, osobito probleme u njegovoj definiciji koji su i doveli do različitog shvaćanja vlasništva u neoklasičnoj i ekonomici vlasničkih prava. Zatim ćemo skicirati pojam vlasnika, te razliku privatnog i javnog vlasništva, sve teme koje su bile ključne u transformaciji vlasničkih prava. Napokon ćemo opisati po čemu je hrvatska privatizacija inicijalno prisvajanje „ničijeg” vlasništva. Pokazat će se da je hrvatska privatizacija imala karakteristike inicijalne privatizacije (kolokvijalno, grabeža bez suglasnosti drugih) zato što se odvijala putem razmjene s vrlo specifičnim karakteristikama. To „tržište” nazvali smo „tržištem bez informacija”, što je, dakako, suprotno samoj ideji modernog tržišta.

5 Detaljno su razlike hrvatske i slovenske privatizacije, kao i dva razumijevanja vlasništva i tržišta, ono iz neoklasične paradigme i drugo iz ekonomike vlasničkih prava, prikazane u Ivanković (2009).

2. VLASNIŠTVO

Prema Enciklopediji filozofije Sveučilišta Stanford, vlasništvo je opći pojam za „pravila koja određuju pristup i kontrolu zemljišta i drugih materijalnih resursa”. Većina autora iznosi slične definicije. Za Munzera (2007), vlasništvo je odnos između osoba s obzirom na stvar. Umjesto vlasništva Ostrom (1999) ističe „vlasničko pravo” da se poduzme neka „akcija” u određenom „području”⁶. Odnosno, „vlasnička prava definiraju aktivnosti koje pojedinci mogu poduzeti s obzirom na neku stvar, a u odnosu na druge pojedince”. Definicije su slične, no razlike u naglascima nerijetko su izraz nezanemarivih konceptualnih razlika. Kod Munzera (i Ostrom) predmet vlasništva je u drugom planu, iako je, tradicionalno, prva asocijacija na riječ vlasništvo upravo neki materijalni resurs. Korisno je sistematizirati bitne karakteristike pojma vlasništva, koje različiti autori (i doktrine) različito naglašavaju.

- Vlasništvo je dvostruka relacija, između osoba, te između osobe i neke stvari, što zacijelo odražava juridičku razliku između prava *in personam* i *in rem*.
- Razlikuju se vlasništvo (stvar) i vlasničko pravo.
- Vlasničkih prava ima nekolicina – pravo pristupa resursu, pravo prisvajanja (korištenja) dijela ili cijelog resursa, pravo upravljanja, pravo isključenja drugog, pravo prijenosa vlasničkih prava.
- Sama riječ pravo ima značenje ovlaštenja, privilegija, imuniteta, moći, obaveze, dužnosti.

Različitim kombiniranjem tih karakteristika koncept vlasništva se komplicira. Netko može imati privilegij⁷ da pristupi resursu (npr. softveru), to „pravo” može biti u vremenu neograničeno ili ograničeno, ali privilegij pristupa ne mora uključivati pravo korištenja resursa, pravo upravljanja resursom ili pravo prijenosa svoje privilegije pristupa. Na primjer, pozivnica na ime uobičajeno se ne može transferirati. Malo tko će reći da onaj koji ima privilegij pristupa (su)vlasnik resursa. Ako, međutim, ima pravo koristiti resurs, ako pak ima pravo i nešto u resursu mijenjati i ako mu je dopušteno to pravo transferirati, već će njegovo vlasništvo dobiti na težini. No, zar korisnici Wikipedije nemaju baš ta prava: mogu se koristiti resursom (čitati), mogu mijenjati sadržaj, a mogu i svoju registraciju prepustiti

6 Razlika između vlasništva i vlasničkih prava, među ostalim, razdvaja neoklasični i pristup vlasništvu u ekonomici vlasničkih prava. Za ovaj rad je važno da ekonomika vlasničkih prava prepoznaje pojam troškova vlasništva (stjecanja, održanja, mjerenja, istraživanja, transfera), na osnovi transakcijskih troškova kojima Coase (1990) objašnjava zašto nastaju firma i druge hijerarhijske organizacije.

7 Ovdje ne možemo ulaziti u pojedinosti koncepta prava kako je razrađen kod Hohfelda (1964).

drugome (transfer prava), a ipak ih nitko ne smatra vlasnicima Wikipedije. Moguće je, dakle, imati vlasnička prava, a ne biti vlasnik resursa.

To pokazuje zašto je obaveza tranzicijskih zemalja da provedu privatizaciju bila nejasna i komplicirana, zašto su u svakoj zemlji privatizaciju mogli provoditi na svoj način. Ako je pojam vlasnik ambivalentan, ništa manje nisu nejasni pojam privatni vlasnik i razlika privatnog i javnog vlasništva, bez čega nije moguće provoditi privatizaciju. Treća važna tema teorije vlasništva, pitanje inicijalnog prisvajanja, odnosno kako je vlasništvo uopće nastalo, na prvi pogled ne može imati veze s privatizacijom, budući da u privatizaciju ulazi vlasništvo koje je već nečije, državno, javno ili zajedničko. Činjenica da je samoupravno vlasništvo bilo proglašeno ničijim, ili takvim tretirano, otvara ipak mogućnost da je hrvatska privatizacija imala karakteristike inicijalnog prisvajanja. Stvar dobiva na važnosti time što ekonomska analiza utvrđuje da inicijalno prisvajanje vodi rasipanju resursa.

3. VLASNIK

Pitanje tko je vlasnik, kako ga koncipirati i identificirati, bilo je jedna od važnijih tema hrvatske privatizacije. Samoupravljači nisu bili smatrani *pravim* vlasnicima, a nije bilo poželjno ni da se vlasništvo disperzira među male dioničare bez većinskog vlasnika.⁸ Pitanje što čini vlasnika (vlasnikom) važno je jer se pretpostavlja da samo vlasnik može uživati plodove vlasništva. Iz prije spomenutog primjera Wikipedije, lako se mogu izvesti analogije o vlasničkim pravima na drugim resursima, na primjer nad vodom u jezeru.

Pravo pristupa Wikipediji imaju svi. Riječ je o tzv. *open access* statusu. Pravo korištenja informacija, kao i pravo korištenja vode iz jezera, uglavnom je slobodno, iako u nekim slučajevima može biti ograničeno. No, čak i one koji imaju pravo pristupa i korištenja informacija (vode), malo tko smatra *pravim* vlasnicima. Onaj tko želi nešto mijenjati na tekstovima na Wikipediji mora se registrirati, kao što i onaj tko želi na jezeru izgraditi mol uglavnom mora dobiti formalno ili neformalno dopuštenje. Tu je riječ o pravu upravljanja resursom (mijenjanje) s kojim je vlasništvo nešto bliže, ali još nije potpuno.

8 U spomenutoj Konceptiji i strategiji izražena je želja da nakon intenzivne trgovine dionicama prevladavajući dio vlasništva dođe u ruke „zainteresiranog vlasnika”. Prema Zakonu o pretvorbi društvenog vlasništva iz travnja 1991. godine, zaposlenima i bivšim zaposlenima bilo je moguće prodati najviše do 50 posto dionica upravo zato da bi većinski paket mogao doći u ruke dominantnog vlasnika. Uz brojne novinske članke i intervjue dužnosnika, biznismena i ekonomista vrijedi istaknuti da je i Svjetska banka zagovarala formiranje većinskog vlasnika u kompanijama (Čengić 2001, 33) a i teoretičari (Rohatinski, Santini 1994, 17).

Neki teoretičari ključnim pravom za definiranje vlasnika, uz pravo upravljanja, smatraju pravo isključenja drugih od pristupa resursu. U mnogim slučajevima to nije točno. Vlasnik umjetničkih slika može ograničiti drugima pristup, ali ne može intervenirati u slike (mijenjati ih) jer im nije „pravi vlasnik”. Često ih bez suglasnosti autora ne može ni dalje prodavati. Slična ograničenja postavljaju *franzizni* ugovori u ekonomiji. Iako pravo isključenja drugog ne uspostavlja vlasnika, ekonomisti ga ipak smatraju ključnim budući da bi bez njega vlasništvo bilo beskorisno, drugi bi ga mogao koristiti ili čak uništiti. Ekonomisti naglašavaju još i pravo transfera, koje omogućuje da se resurs alocira na mjesto najefikasnije upotrebe, što je uostalom cilj ekonomske aktivnosti i istraživanja ekonomske struke. Pravo upravljanja otvara rizik da se vlasništvo uništi, a pravo transfera da se alocira na mjesto neefikasne upotrebe, što je u konačnici isto kao da je vlasništvo napušteno. Detaljnije o delineaciji vlasničkih prava svođenjem na osnovna, pravo upravljanja i isključenja trećeg u (Smith 2002). Pravo upravljanja, pravo isključenja drugog i pravo transfera vlasništva tako se prelijevaju jedno u drugo. Redukcija vlasničkih prava na jedno ili sva ta tri prava nije opravdana.

Munzer (1990) zaključuje da ne postoji komponenta koja je sama dovoljna da definira vlasnika, nego da se vlasnikom postaje samo kombinacijom prava. To „rješenje” ništa ne rješava: ne kazuje koja kombinacija definira vlasnika. Munzer je ustanovio da u pojedinim legislaturama postoje vlasničko-pravna rješenja koja se ne mogu svesti ni na jednu komponentu teorijskih vlasničkih prava. Vlasništvo se, dakle, precizno može identificirati samo u konkretnom zakonodavnom okviru. To također slabo pomaže: zašto istim imenom (pojmom) označujemo različita rješenja u različitim zakonodavnim okvirima? Izlaz iz zamke konceptualizacije vlasništva *možda* otvara mogućnost da se oblici vlasništva razvijaju u vremenu i ovisno o okolnostima, pa se na kraju vlasništvom naziva nešto što prije ne bi nosilo taj naziv. Nesumnjivo je da isti pojam pokriva različite odnose, koji su u povijesti povezani jer su se razvili jedni iz drugih.

Ideja privatizacije bila je uspostava privatnog vlasnika nad tvrtkom. Prethodna teorijska digresija pokazuje koliko je tek to kompleksna zadaća, osobito uzevši u obzir da je tvrtka nematerijalan entitet. Tendencija u hrvatskoj privatizaciji da se kao vlasnik identificira samo većinski (dominantni) vlasnik (bilješka 7) teorijski je afirmirana u klasičnom (u stvari u neoklasičnom) tekstu Alchiana i Demsetza (1972). Autori polaze od pretpostavke da je timski rad efikasniji nego zbroj pojedinačnih radova, no problem vide u zabašavanju (*shirking*). Rješenje vide u „klasičnoj kapitalističkoj firmi” s dominantnim vlasnikom. Daljnje teorijske analize pokazale su, međutim, da „klasična kapitalistička firma” nije u svim slučajevima optimalan oblik vlasništva (Grandori 2005; Fama and Jensen 1983).

Hijerarhija rješava problem kad je rad moguće normirati (npr. na traci), a zabušavanje moguće efikasno nadzirati, no gazda (klasične kapitalističke firme) teško može normirati i efikasno nadzirati ispunjavanje ciljeva u intelektualnim djelatnostima.

Shvaćanje da je dominantni vlasnik pravi vlasnik vodilo je koncentraciji vlasničkih prava. Taj proces, nakon inicijalnog kruga privatizacije, naziva se sekundarnom privatizacijom. Prema našoj analizi, upravo je sekundarna privatizacija u Hrvatskoj imala oblik inicijalne apropijacije, što je zacijelo neočekivano. Prije nego što se fokusiramo na to, važno je, radi razumijevanja procesa privatizacije, ukratko razmotriti razliku privatnoga, javnog i zajedničkog vlasništva.

4. PRIVATNO I JAVNO VLASNIŠTVO

U enciklopedijskom tekstu o privatnom i zajedničkom vlasništvu Elinor Ostrom i Charolote Hess distinkciju vrlo izravno dovode u pitanje, pri čemu se pozivaju na cijeli niz teoretičara koji dijele isto stajalište (Ostrom i Hess 2008). Više gotovo da i nema ozbiljnog teoretičara vlasništva koji nije svjestan da je razlika između privatnog i javnog vlasništva arbitrarna, da apsolutno privatno i potpuno javno (državno, zajedničko) vlasništvo ne postoji. Tezu je Aleksander Bajt, slovenski ekonomist, jedan od pionira ekonomike vlasničkih prava, branio već pedesetih godina prošlog stoljeća (Bajt 2001). Pitanje je, naravno, koja se od vlasničkih prava nad resursom u pojedinim slučajevima vežu uz pojedinca, a koja uz neko kolektivno tijelo, te na osnovi kojih principa to kolektivno tijelo donosi odluke.

U literaturi se nemogućnost potpunog razlikovanja javnog i privatnog vlasništva ilustrira standardnim primjerima. Jedan od njih je slučaj kafića, ili restorana u policijskoj stanici. O tome koja će se pića točiti ili jela služiti može odlučivati ministarstvo i u slučaju da kafić vodi posebna pravna osoba u vlasništvu pojedinca, kao i kad to čini zaposlenik ministarstva. U tom je pogledu, kad se dakle radi o tom pravu, svejedno je li „vlasnik” kafića ministarstvo ili pojedinac. Zbog osjetljivosti posla ministarstvo može uvesti restrikcije i na pravo koga će menadžer (vlasnik) kafića zaposliti: to mora biti provjerena osoba. I koga može pustiti u kafić. Čak je moguće da menadžer kafića, kao zaposlenik ministarstva, ima više slobode kod izbora zaposlenika nego netko tko je formalno njegov vlasnik. Kad se malo bolje razmisli, tako je s gotovo svakim vlasništvom. Ostrom i Hess citiraju autoritativni udžbenik iz teorije vlasništva (Ellickson, Carol, Ackerman 1995), poglavlje koje se bavi klasičnim Hardinovim tekstom *The Tragedy of the Commons*, prema kojem zajedničko vlasništvo vodi njegovom rasipanju: „Privatno vlasništvo se često smatra izbjegavanjem tragedije zajedničkog vlasništva. No je li tome tako? Tko uspostavlja ograničenja vlasništva? Ne izviruje li druga vrsta 'zajedništva' u organizaciji i održavanju vlasničkog

režima?” pitaju autorice, ukazujući da su u svakom vlasništvu vlasnička prava nekako podijeljena između pojedinaca i kolektivnog tijela.

Pitanje je, dakle, koja se vlasnička prava u pojedinim slučajevima vežu uz pojedinca, a koja uz neko kolektivno tijelo. U uobičajenom shvaćanju, i kolektivno vlasništvo može biti oblik privatnog vlasništva. Dioničko društvo je najpoznatiji primjer. Važno je, međutim, na osnovi kojih načela to kolektivno tijelo donosi odluke. Pomoć je ponovo najbolje potražiti u analizi primjera.

Zamislimo seosku zajednicu koja može biti vlasnik bunara kao kolektivno tijelo i kao skup pojedinaca. U čemu je razlika? Ako o korištenju bunara odlučuju stanovnici sela, onda jedan stanovnik može imati jedan glas, ili svako kućanstvo po jedan glas. Ako odlučuju „dioničarski” onda dioničar ima onoliko glasova koliko je uložio u resurs (tko je više uložio u kopanje bunara taj može više vode zagrabiti). Čini se da privatno vlasništvo karakterizira ta proporcionalnost između uloženo i prava upravljanja (korištenja).

Tu ideju opovrgava (relativizira) drugi standardni primjer: zajednički bazen u nekoj zgradi s puno stanova a koji bi stanari koristili proporcionalno ulaganju u njegovu izgradnju i održavanje (čišćenje). Troškovi nadzora koliko dugo tko pliva (da bi mu se odmjerilo koliko treba platiti održavanje bazena) preveliki su da bi taj aranžman bio razuman (isplativ). Iako se ljudi nerijetko posvade oko toga koliko tko vadi vode iz bunara ili koliko se tko koristi pristaništem u malim primorskim mjestima. Svejedno, najčešće je isplativo jedino da svi plaćaju jednako, po kućanstvu, ili po stanovniku, a da se koriste izvorima koliko kome treba. Yoram Barzel (1997) pokazuje da kod svakoga kolektivnog vlasništva postoje područja koje je jeftinije kontrolirati kolektivno, ili je to čak jedini način. Čak i u sredinama u kojima je dioničarstvo razvijeno, zapravo najviše u njima, mali dioničari znaju da njihova moć upravljanja nije adekvatna njihovu ulogu.

Nekoliko je karakteristika vlasništva koje onemogućuju jasno razlikovanje privatnog i javnog. Valja se sjetiti da u diskusiji o hrvatskoj privatizaciji nije bilo suglasja o tome je li samoupravno vlasništvo privatno ili javno, državno, kolektivno. Kad su privatizirane (prodavane) velike tvrtke, poput HT-a, najvažniji dio pregovora vodio se o regulaciji tržišta, dakle o vlasničkom režimu, koji je u kolektivnoj domeni. Kupac, Deutsche Telekom, dobio je monopol na mobilnu telefoniju za određeno razdoblje, uz reguliranu cijenu. Poseban je kuriozitet što je kupac bio u vlasništvu njemačke države. Dakle, privatizacijom je vlasništvo ostalo pod javnom kontrolom.⁹

9 Ne postoje pouzdani i jednoznačni podaci o udjelu privatnog vlasništva u ukupnom vlasništvu u Hrvatskoj, što je iz dane analize razumljivo i očekivano. Nakon dva desetljeća privatizacije, Svjetska je banka procijenila da je udio privatnog sektora u BDP-u približno 72 posto, a da je u 2014. godini u nekom od oblika državnog vlasništva nešto manje od 600

Napokon, upravo zato da bi se izbjegla neproporcionalnost između uložena u resurs i vlasničkih prava (upravljanje, korištenje) koja karakterizira disperzirano vlasništvo tako da ono ima barem djelomično karakteristike javnog vlasništva, hrvatsku je privatizaciju karakterizirala tendencija koncentracija vlasništva u rukama pojedinca kao dominantnog vlasnika. Kolokvijalno govoreći, hrvatska je privatizacija težila gazdinskom kapitalizmu.

5. INICIJALNO PRISVAJANJE

Vlasništvo se inicijalno (prvotno) može uspostaviti samo nad stvarima koje već nisu nečije, koje su ničije (*res nullius*) ili nad napuštenim stvarima (*res derelictae*). Prema Johnu Lockeu, prvome modernom teoretičaru vlasništva, pri inicijalnoj uspostavi vlasništva ključne su dvije norme: (a) resurs ne smije biti uništen (nego unaprijeđen), to je tzv. *spoliation proviso*; (b) i drugima mora ostati dovoljno (*enough and as good, sufficiency proviso*). Tim je načelima Locke kreirao vlasnički režim, ograničio vlasništvo. S njima je u skladu načelo stjecanja vlasništva na osnovi rada uloženog u resurs.¹⁰ Postoje i druga načela inicijalnog prisvajanja. Prema jednom, vlasništvo pripada onome tko ga nađe (*finders-keepers*), prema drugome, onome tko prvi do njega stigne (*first come-first served*). Opsežna je literatura koja istražuje konzistentnost tih principa, s generalnim zaključkom da nije moguće uspostaviti neproturječno normativno načelo inicijalnog prisvajanja resursa. Nije čudno što su različiti segmenti stanovništva u procesu privatizacije u Hrvatskoj u javnoj diskusiji afirmirali ona načela koja im odgovaraju: zaposlenici i menadžment su tvrdili da su oni unaprijedili tvrtke, država (i bivši vlasnici) da su ih kreirali, dok je preostalo stanovništvo, osobito nezaposleni, zahtijevalo da dio pripadne i njima (*sufficiency proviso*).

Kako onda vlasništvo uopće nastaje? Vrijedi razlikovati inicijalno prisvajanje i inicijalnu alokaciju. Ako država organizira aukciju npr. nađenog vlasništva, riječ je o inicijalnoj alokaciji. Prije opisani principi oblici su inicijalne alokacije, ako se provode prema nekom prihvaćenom, iako nedovoljnom, principu. Kad Hamurabi dopusti prisvajanje zemlje pod uvjetom da se obrađuje, onda je to inicijalna alokacija. Nasuprot tome, *inicijalno prisvajanje, prema definiciji, pretpostavlja da neki agent prisvoji resurs svojom samostalnom akcijom, a bez prethodne eksplicitne suglasnosti ostalih*

poduzeća (Second Economic Recovery Development Policy Loan, ERDPL2, dostupan na <http://www.worldbank.org/en/country/croatia>), dok je Maruška Vizek u analizi javnih poduzeća ustanovila postojanje desetke tisuća kvaziprivatnih poduzeća, onih koja žive dominantno od javnih narudžbi (2015).

10 Zanimljivo, prema Hamurabiju, zemlja bi bila oduzeta ako bi bila zapuštena (Homer and Sylla 2005).

(odnosno bez implicitne suglasnosti o nekom pravilu prisvajanja). Valja uočiti da to nije normativno načelo nego opis inicijalnog prisvajanja.

Ekonomska analiza, zapravo analiza iz kuta ekonomike vlasničkih prava, pokazuje da inicijalno prisvajanje (koncipirano na opisani način) izaziva rasipanje resursa. Temelje tom shvaćanju, koje se poslije u literaturi ponavlja, postavio je Lueck (1995). On ističe tri razloga zašto inicijalna aproprijacija vodi rasipanju resursa:

- Kontrola nad resursom može biti uspostavljena prerano. Lueck u matematičkom izvodu pokazuje da u slučaju utrke za resursima troškovi stjecanja kontrole nad resursom mogu biti veći od povrata.
- Troškovi zaštite resursa i pregovori oko neprestano postavljanog pitanja vlasničkog legitimiteta previsoki su zbog netransparentne metode prisvajanja.
- Dominantno individualno vlasništvo nad resursom, kad je uspostavljeno, propušta moguće efikasniju kooperativnu vlasničku strukturu.¹¹

6. HRVATSKA PRIVATIZACIJA KAO INICIJALNA APROPRIJACIJA

Ovdje je, dakle, hipoteza da je hrvatska privatizacija imala karakter inicijalnog prisvajanja, da mu je po bitnim karakteristikama bila slična. Te bitne karakteristike jesu:

- (1) inicijalno prisvajanje odvija se ni nad čijim vlasništvom;
- (2) uspostavlja se dominantni vlasnik (*sole ownership*);
- (3) bez suglasnosti drugih;
- (4) u utrci za uspostavljanjem kontrole vlasništvo se rasipa
  - (4a) jer su troškovi stjecanja kontrole nad vlasništvom veći od povrata,
  - (4b) jer su daljnji troškovi učvršćivanja vlasništva previsoki,
  - (4c) jer se zaobilazi potencijalno efikasnija vlasnička struktura (kooperativa).

¹¹ U bilješki 6 navedeni su troškovi vlasništva (koje, naravno, treba razlikovati od troškova proizvodnje u firmi). Lueck kalkulira troškove stjecanja kontrole nad resursom, u što – ovisi o situaciji – mogu ulaziti i troškovi odvrćanja konkurencije od preuzimanja resursa, kao i troškovi zaštite resursa (na primjer ograde) ili troškovi natjecanja za preuzimanje resursa. Od troškova vlasništva posebno je važan trošak istraživanja karakteristika resursa, koje su uvijek varijabilne i potencijalno bezbrojne. Nije svako zemljište jednako plodno, a nije ni svako zemljište samo za uzgoj ploda (nego možda za gradnju, ispašu, ili turističko razgledanje...). Varijabilnost karakteristika resursa jedna je od ključnih osobina resursa. Visina troškova istraživanja varijabilnih karakteristika resursa najčešći je, prema Barzelu, razlog uspostave kooperativnoga vlasničkog aranžmana.

Za svaku od ovih karakteristika u hrvatskoj privatizaciji može se naći cijeli niz potvrda. Samoupravno vlasništvo očito je došlo u razdoblje kad nije više bilo u stanju odgovarati izazovima. U teorijskim tekstovima, u stručnim diskusijama, u svakodnevnoj masmedijskoj komunikaciji, u obrazloženjima zakonskih rješenja, gotovo rutinski je proglašavano ničijim vlasništvom (točka 1). Najčešći, iako ne i jedini argument bio je da za njega nitko ne brine (Crnković Pozaić 1989; Privatizacija u politici ekonomskog razvitka 1991).¹² No, citati u kojima se samoupravna organizacija vlasništva predstavlja kao ničije vlasništvo nisu ni jedini ni dovoljan argument da se zaključi kako je to shvaćanje bilo relevantno za samo odvijanje procesa. Tezi se osobito suprotstavljao Branko Horvat (1991, 1992, 1993) no bez većeg uspjeha. U Sloveniji drugi doajen, Aleksandar Bajt, zajedno s Jožom Mencingerom, provedbeno su respektirali društveno vlasništvo. Cilj transformacije vlasničkog režima u Hrvatskoj je nominalno bio pronalazak „poznatog vlasnika”. Proces tzv. pretvorbe bio je tumačen kao proces identifikacije vlasnika.¹³ Bolje bilo čije nego ničije vlasništvo: nakon identifikacije vlasnika tržište će spontano učiniti svoje, alocirati resurse na mjesto najefikasnije upotrebe, u ruke najefikasnijeg vlasnika, zaključivalo se (Nirvana scenarij). Postoji također cijeli niz potvrda, u akademskim tekstovima, stručnim raspravama, masmedijskoj komunikaciji, a osobito u zakonskim rješenjima da se pravim vlasnikom smatrao samo (prije svega) dominantni vlasnik (točka 2).¹⁴ No, da bi transformacija od ničijega preko disperziranog vlasništva iz inicijalne alokacije zaista imala karakter inicijalne apropijacije, morala se odvijati bez konsenzusa, bez suglasnosti drugih (koji su apropijacijom afektirani). To je osjetljiviji dio ove analize (točka 3).

12 Ovdje smo naveli dva autoritativna teksta u kojima se samoupravno vlasništvo eksplicitno proglašava ničijim. Tekst Sanje Crnković Pozaić, utjecajne hrvatske ekonomistice, objavljen je u knjizi kojoj je koautor Borislav Škegro *spiritus movens* većine ekonomskih reformi u devedesetim godinama (Grapinski i Škegro 1989). Drugi je izvor Privatizacija u politici ekonomskog razvitka, 1991, u izdanju Ekonomskog instituta Zagreb. Riječ je o sintezi stručne diskusije o transformaciji vlasništva vođene među vodećim hrvatskim ekonomistima.

13 U Zakonu o pretvorbi društvenog vlasništva, iz 1991. godine, ističe se da je cilj transformacija tvrtki s društvenim kapitalom u tvrtke čiji je vlasnik „poznat”, budući da su u prijašnjem režimu u poduzeća ulagali društveni fondovi, a da pritom vlasništvo nije realizirano.

14 Kao i kod ostalih teza, za tvrdnju da se vlasnikom u Hrvatskoj smatrao uglavnom onaj koji drži kontrolni paket, moguće je naći potvrde u nizu stručnih tekstova i diskusija (Rohatinski, Santini 1994). Međutim, već dizajn Zakona o pretvorbi vrlo jasno pokazuje o čemu je riječ. Naime, samo pedeset posto dionica kompanija koje su ušle u proces pretvorbe moglo je biti prodano zaposlenima i bivšim zaposlenima jer je preostalih pedeset posto bilo namijenjeno „strateškim investitorima”. Također, nekolicina uputa Ministarstva privatizacije iz godine 1996, nakon donošenja Zakona o privatizaciji, izravno spominje nužnost koncentracije vlasništva. (Na primjer, Pravilnik Ministarstva privatizacije o načinima zamjene dionica i udjela, Narodne novine 21/96), a to je zabilježeno i u izviješćima o reviziji privatizacije u nizu kompanija koje je proveo Državni ured za reviziju.

Nije teško pronaći *empirijske* indicije da su tvrtke preuzete bez suglasnosti malih dioničara koji su vlasništvo stekli u inicijalnoj alokaciji prema Zakonu o pretvorbi. Prema službenim podacima, na početku devedesetih u privatizaciju je ušlo 600.000 malih dioničara. Potkraj desetljeća, prema Središnjoj depozitarnoj agenciji, bilo je otvoreno samo 30.000 individualnih računa vlasnika vrijednosnih papira. Iako su mnogi još uvijek imali dionice, mali se dioničari nisu registrirali budući da nisu imali nikakve koristi od tih dionica. I ne samo da se nisu registrirali, mali dioničari su napustili svoje vlasništvo. Prema završnom izvješću o reviziji privatizacije Državnog ureda za reviziju, dvije trećine malih dioničara prestali su plaćati svoje obaveze za dionice (unatoč popustima, odgodama plaćanja i drugim pogodnostima) i bili su izbrisani iz kompanijskih knjiga. Vrlo je uvjerljiva pretpostavka da je njihovo vlasništvo bez njihove suglasnosti (i bez kompenzacije) preuzeo ili iscrpio netko drugi i oni su odustali. Važno je još jednom napomenuti da podatak o izbrisanim iz evidencije jasno pokazuje da nisu dobili kompenzaciju: iz vlasništva su izbrisani, očito bez suglasnosti. To zadovoljava definiciju inicijalne aproprijacije. Njihovim su kompanijama zavladao „strateški partneri”. Mali su dioničari, udružujući se, mogli preuzeti kontrolni paket u tvrtkama. Na samom početku procesa transformacije vlasništva postigli su to u 36 posto kompanija, no na kraju devedesetih većinski su vlasnici ostali u još samo 12 posto živih kompanija.

7. „TRŽIŠTE” BEZ INFORMACIJA

Iako sugestivna, empirija nije dovoljna, jer su uvijek moguća različita tumačenja. Analiza dizajna sekundarne privatizacije uvjerljivije nego empirija pokazuje da se inicijalna aproprijacija događala u procesu sekundarne privatizacije, nakon inicijalne alokacije vlasništva, da se dakle uzimalo („otimalo”) od drugih bez njihove suglasnosti. Odgovor na pitanje, kako je moguće da se inicijalna aproprijacija odvijala bez konsenzusa zainteresiranih, a da je sve bilo uglavnom po zakonu, vodi prema razumijevanju stvari. Iako je Državni ured za reviziju ustanovio da je u 90 posto privatizacija otkrivena neka nepravilnost, istina je, što kaže Borislav Škegro (2007), da je mahom riječ o prekršajima koji nisu bitno utjecali na ishod i karakter procesa. Problem je to što nakon inicijalne alokacije okrupnjavanje nije provedeno na tržištu, a pogotovu ne na uređenom i transparentnom tržištu, koje bi malim dioničarima otvorilo mogućnost kompenzacije za izlazak iz vlasništva ako se na to odluče, putem prihvaćanja ili odbijanja sudjelovanja.

Pred malim se dioničarima ispriječio cijeli niz prepreka. Jedna od prvih bila je ideologija razvitka „tržišta” bez informacija. Potpuni apsurd. Taj je apsurd, međutim, sukladan i posljedica slogana koji se često čuje

da nije moguće pobijediti tržište (*you cannot beat the market*). To znači da nije moguće unaprijed procijeniti koju će vrijednost roba postići na tržištu. Utoliko se forsirala teza da su procjene vrijednosti imovine koja ulazi u privatizaciju besmislene (budući da samo tržište može dati stvarnu procjenu). Sve druge procjene su administrativne ili imaju takav karakter, dakle inherentno pogrešne. Time su nominalne procjene vrijednosti imovine *a priori* obezvrijeđene. Zbog toga su provođene nemarno. Utoliko, nisu imale nikakvo značenje kod masovne zamjene dionica, koja je u drugoj polovini devedesetih, osobito nakon kuponske alokacije vlasništva, bila glavna metoda okrupnjavanja vlasništva. Absurd je išao toliko daleko da su u nekim slučajevima, prema Državnom uredu za reviziju, zamjene izvedene a da nominalna cijena nije uopće navedena. Vlasnicima koji su postajali većinski dionice poduzeća uglavnom su ustupale državne institucije, Mirovinski fond i Fond za privatizaciju. To je shvaćanje ušlo i u već spominjanu Konceptiju i strategiju ekonomskog razvitka, neformalni Vladin ekonomski program. Prema ideji, imovinu je naprosto potrebno podijeliti na bonove, te bonove alocirati, a onda će razmjena, ponuda i potražnja ustanoviti relativne vrijednosti. Naravno, u toj pretpostavci ne postoji prodavač, jer je imovina ničija, pa ne postoji ni cijena koju prodavač traži za ono što nudi tržištu. Pozivanje na slogan „ne možeš pobijediti tržište” pogrešno je jer se brkaju tražena i realizirana cijena. Na tržište se izlazi bez osnovne tržišne informacije – cijene.¹⁵

U procesu istiskivanja malih dioničara bez njihove suglasnosti spojile su se, dakle, dvije ideologije: prva, da samo tržište može dati relevantnu procjenu vrijednosti, pa je svako inzistiranje na vrijednosti prije tržišta nevrjedno (što znači da su zamjene mogle biti obavljane ne vodeći računa o vrijednosti kompenzacija); i druga, da samo većinski vlasnik može biti vlasnik. Time smo argumentirali točku 3, ključnu za našu tezu da je hrvatska privatizacija imala karakter inicijalnog prisvajanja.

8. ODVRAĆANJE PREUZIMAČA UNIŠTAVANJEM PODUZEĆA

Preostaje točka 4, prema kojoj se u inicijalnom prisvajanju resursi rasipaju, te da je i hrvatska privatizacija bila dizajnirana tako da su se resursi rasipali. Stvar treba zaoštriti: resursi su se rasipali namjerno, to je bio racionalan postupak. To je važan misaoni obrat. Sva je privatizacija bila legitimirana pretpostavkom da privatni vlasnik brine za resurs i unapređuje ga jer mu to donosi korist. Douglas Allen (2002), međutim, uvodi mogućnost da

¹⁵ U citiranoj Konceptiji i strategiji ekonomskog razvitka iz 1992. eksplicite se predlaže oblik privatizacije za koji nije potrebna prethodna procjena vrijednosti, na tome inzistira i Dražen Kalodera (1992), prvi hrvatski ministar privatizacije, te Drago Buvač (1990).

vlasnik namjerno smanjuje vrijednost resursa s ciljem da odvrati mogućeg preuzimača. Smanjivanje vrijednosti resursa povećava relativnu vrijednost preuzimanja (stjecanje i održavanje vlasništva imaju troškove). „Tunelarenje”, poznati tranzicijski fenomen, oblik je smanjivanja vrijednosti poduzeća kojim ga se čini neatraktivnim za preuzimača. Definira se (Johnson i drugi, 2000) kao izdvajanje imovine na račun drugih suvlasnika (i samih potencijalnih preuzimača). U Hrvatskoj je „tunelarenje” bilo omogućeno regulacijom. Kontrola nad većinskim paketom dionica mogla se steći na kredit. Državni su fondovi sklopili brojne takve ugovore. Takav većinski vlasnik nije se, međutim, brinuo da unaprijedi poslovanje poduzeća kako postulira privatizacijska doktrina, a Locke i Hamurabi uvode kao imperativ. Nerijetko mu se, ovisno o tome koliko je dotad uložio, više isplatilo izvući dio resursa za sebe, fiktivnim poslovnim transakcijama, čime bi preostali dio učinio neatraktivnim. A nakon toga napustiti vlasništvo, ionako neotplaćeno. Državna revizija navodi brojne slučajeve.¹⁶

Više puta spominjani troškovi vlasništva značajno ovise o okruženju. Na primjer, troškovi zaštite ovise o administrativnom okruženju. Allen, na primjer, postulira da je skriveni cilj australskih i američkih kažnjeničkih kolonija bilo odvratanje potencijalnih naseljenika iz Francuske i Nizozemske: „kažnjeničke su kolonije smanjivale vrijednost kolonije čime su smanjivale njihovu atraktivnost za potencijalne osvajače”, piše Allen (2002). Nije potrebno previše mašte da se ustanovi kako su posljedice administrativnog kaosa, koji je u Hrvatskoj privatizaciji potvrdila analiza Državnog ureda za reviziju, bile jednake neizvjesnosti koju je izazivalo naseljavanje kažnjenika. Svejedno je je li to bilo ciljano ili nije. Jedan od primjera su brojni sporovi oko registracije vlasništva, odnosno propusta da se u vlasničkim knjigama, koje su se vodile u poduzećima, registriraju ugovori o kupnji dionica. Utoliko je zaštita vlasništva često ovisila o političkim vezama. Ta tema, povezanost administrativnog kaosa i uspostavljanja političko-gospodarskih klanova izlazi iz okvira ove rasprave.

9. ZAKLJUČAK

U radu je pokazano da je hrvatska privatizacija imala karakter inicijalnog prisvajanja i to nakon inicijalne alokacije, u procesu tzv. sekun-

16 Tipičan je primjer Zagrepčanka, mesna industrija, u kojoj je Ivan Radošević preuzeo na otplatu većinski paket, a onda ga godinama nije plaćao. Nisu ni mali dioničari, no, za razliku od njih, on je imao (vlasničko) pravo upravljanja poduzećem, sklapao ugovore, zarađivao, a Zagrepčanka je završila u stečaju. Tako je bilo i s nizom poduzeća koje je kontrolirao Miroslav Kutle, na primjer s poduzećem Tisak, koje je završilo u stečaju jer je preuzelo obaveze drugih Kutlinih poduzeća, jer je, dakle, bilo istunelareno.

darne privatizacije.¹⁷ Inicijalno prisvajanje ne samo da nije moguće moralno legitimirati, nego – prema ekonomskoj analizi – vodi rasipanju resursa. Hrvatska praksa potvrdila je tu teorijsku analizu. Uništavanje resursa „tunelarenjem” i uspostava političko-gospodarskih klanova racionalna su posljedica inicijalne apropijacije. Neoklasična retorika koja je legitimirala inicijalno prisvajanje živi i danas. To se odnosi na tvrdnju da se „ne može pobijediti tržište”, a posebno na tzv. Nirvana scenarij, prema kojem je dovoljno privatizirati, nakon čega će se spontanom procesom vlasništvo zateći na mjestu najefikasnije upotrebe. Problemi se pojavljuju već s nejasnim značenjem pojmova privatizacija, vlasništvo i s razlikom privatnog i javnog vlasništva. U Hrvatskoj je prevladalo shvaćanje prema kojem je samo dominantni vlasnik zaista vlasnik, čime se otvara mogućnost suboptimalne upotrebe resursa.

LITERATURA

- Alchian, Armen A. and Demsetz, Harold. 1972. “Production, Information Costs, and Economic Organization”. *The American Economic Review* (American Economic Association), 62 (5): 777–795.
- Allen, Douglas. 2002. “The Rhino’s Horn: Incomplete Property Rights and the Optimal Value of an Asset”. *Journal of Legal Studies*, Volume XXXI, June, pp. 339–358.
- Allen, Douglas. 2012. *The Institutional Revolution. Measurement and the Economic Emergence of the Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- van Bavel, Bas. 2015. “History as a laboratory to better understand the formation of institutions”. *Journal of Institutional Economics*, 11(1): 69–91.

17 Na početku članka spomenuta je doktrinarna razlika između slovenske i hrvatske privatizacije, prema kojoj se hrvatska privatizacija uklapa u neoklasičnu paradigmu, a slovenska je respektirala ekonomiku vlasničkih prava. Ovdje su prikazane bitne karakteristike hrvatske privatizacije. Zakonski, i ona je, kao i slovenska, vrlo kompleksna i ima nekoliko faza. Nije je moguće opisati detaljno u članku ovog opsega i čija je ideja ukazati na bitnu karakteristiku hrvatske privatizacije. Ovdje je naglasak u hrvatskoj privatizaciji stavljen na sekundarnu privatizaciju, nakon inicijalne alokacije resursa. Međutim, slovenska se privatizacija razlikovala od hrvatske već u inicijalnoj alokaciji, u kojoj je zatečeno stanje društvenog vlasništva respektirano, dakle nije u provedbenom smislu smatrano ničijim. Slovenskim su građanima podijeljeni kuponi, ali – to je ključno – trgovanje je zamrznuto na dvije godine. U tom su se razdoblju prikupile informacije o poslovanju poduzeća u novim tržišnim okolnostima. To je druga bitna razlika slovenske i hrvatske privatizacije – kad je počelo trgovanje, ono je rukovodeno početnim informacijama. Također, slovenska privatizacija nije favorizirala dominantnog vlasnika. Ipak, kao i u većini tranzicijskih zemalja u kojima je provodeno neki oblik vaučerske privatizacije, sekundarna privatizacija tendirala je koncentraciji vlasništva (Błaszczyk i drugi 2001). No, u Hrvatskoj je zbog izostanka informacija sekundarna privatizacija imala oblik inicijalnog prisvajanja. Detaljnije informacije su raspoložive u Ivanković 2009.

- Bajt, Alexander. 1993/2001. "The Property Rights School: Is Economic Ownership the Missing Link". In ed. Svetozar Pejovich. 2001. *The Economics of Property Rights*, Volume II. Cheltenham: Edward Elgar.
- Barzel, Yoram. 1997. *Economic Analysis of Property Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Błaszczyc, Barbara and Woodward, Richard (eds). 2001. *Secondary Privatisation: The Evolution of Ownership Structures of Privatised Enterprises*. Warsaw: Centre for Social and Economic Research.
- Buvač, Drago. 1992. *Povratak u kapitalizam*. Zagreb: Zagrebačka poslovna škola.
- Coase, Ronald. 1990. *The Firm, the Market, and the Law*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Colombatto, Enrico and Macey, Jonathan R. 2001. "Lessons from Transition in Eastern Europe: A Property Rights Interpretation". In Pejovich, Svetozar (ed.). 2001. *The Economics of Property Rights*; Volume I and II. Cheltenham: Edward Elgar.
- Čengić, Drago. 2001. *Vlasnici, menadžeri i kontrola*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Ellickson, Robert C., Carol, M. Rose, Bruce A. Ackerman, 1995. *Perspectives on Property Law*. Boston: Little, Brown.
- Fama, Eugene F. and Jensen Michael C. 1983. "Agency Problems and Residual Claims". *Journal of Law & Economics*, Volume XXVI, June: 327–349.
- Grapinski James H. and Škegro Borislav. 1989. *Modeling the Economic Performance of Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Grandori, Anna. 2005. "Neither Stakeholder Nor Shareholder 'Theories': How Property Right and Contract Theory can Help in Getting Out of the Dilemma". *Journal of Management and Governance*, (9): 41–46.
- Hohfeld, Wesley. 1964. *Fundamental Legal Conceptions*. New Haven: Yale University Press.
- Homer Sidney and Sylla Richard. 2005. *A History of interest Rates*. Wiley Finance.
- Horvat, Branko. 1990. „Poduzetništvo i tržišna transformacija društvenog vlasništva”. Zagreb: Institut za javne financije.
- Horvat, Branko. 1991. „Operacionalizacija pretvorbe vlasništva”. *Ekonomski pregled*, 42 (6-7): 348–356.
- Horvat, Branko. 1993. „Društveno vlasništvo”. *Ekonomija*, 1: 271–291.
- Ivanković, Željko. 2009. *The Transformation of the Property Regime in Croatia and Slovenia*. Australian National University, Canberra. <https://digitalcollections.anu.edu.au/handle/1885/11949>

- Johnson Simon, La Porta Rafael, Lopez de Silanes Florencio, and Schleifer Andrei. 2000. "Tunneling". *American Economic Review*, 90: 22–27.
- Kalođera, Dražen. 1992. „Preobrazba’ ili privatizacija”. U (ur.) Čolaković, Esad. *U potrazi za vlasnikom*. Zagreb: HGK i CROMA, 61–80.
- Kay, John. 2002. "Twenty Years of Privatisation". *Prospect Magazine*, June.
- Krištofić, Branimir. 1999. "Who is Running Croatian Enterprises?" *Post-Communist Economies*, Volume 11, No. 4: 503–517.
- Lueck, Dean. 1995. "The Rule of First Possession and the Design of the Law". *Journal of Law and Economics*, No. 38: 393–436.
- Munzer, Stephen R. (ed.) 2007. *New Essays in the Legal and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Munzer, Stephen R. 1990. *A Theory of Property*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, Elinor and Hess, Charlotte. 2008. Private and Common Property Rights. In *Encyclopedia of Law and Economics*, Volume II. Cheltenham: Edward Elgar.
- Przeworski, Adam, Michael E. Alvarez, Jos'e Antonio Cheibub and Fernando Limongi. 2000. *Democracy and Development: Political Institutions and Well-being in the World, 1950–1990*. New York: Cambridge University Press.
- Rohatinski, Željko i Santini, Guste. 1994. *Pretvorba, odakle dolazimo ... kamo idemo?* Zagreb: RFIN.
- Smith, Henry E. 2002. "Exclusion versus Governance: Two Strategies for Delineating Property Rights". *Journal for Legal Studies*, Volume XXXI: 453–487.
- Škegro, Borislav. 2007. „Kako je privatizacija spasila Hrvatsku”. U Čičin Šain, Ante i Šonje, Velimir. 2007. *Hrvatska na raskrižju*. Zagreb: Mate.
- Vizek, Maruška. 2015. *Zagrebački ekonomski forum 2015*. Friedrich Ebert Stiftung (u tisku).
- Waldron, Jeremy. 2012. "Property and Ownership". In ed. Edward N. Zalta. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring Edition). <http://plato.stanford.edu/archives/spr2012/entries/property/>
- Konceptija i strategija gospodarskog razvoja Republike Hrvatske*. 1992. Privredna kretanja i ekonomska politika. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb i Narodna banka Hrvatske.
- Privatizacija u politici ekonomskog razvitka*. 1991. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb.

SUMMARY

THE CROATIAN PRIVATIZATION AS
INITIAL APPROPRIATION

Privatisation survives as „original sin” of the Croatian transition. The process of the 1990s burdens reform efforts in the second decade of the 21st century. Data on the results of privatization are the subject of inconclusive discussion. This paper analyses the nature of the Croatian privatization and concludes that it had the character of initial appropriation of „no one’s” property. Initial appropriation is, by definition, one in which ownership is established unilaterally without the consent of other affected parties. It is completely controversial that so-called secondary privatization, which occurred in the second half of the 90s, after the initial allocation of shares according to the Law on conversion, in the process of consolidation of ownership, had the character of initial allocation, despite the fact that it was generally not illegal. The „market” where initial allocation developed into initial appropriation, also had controversial features. Initial appropriation, according to economic analysis leads to waste of resources. The rhetoric that legitimized the initial appropriation is alive to this day.

KEY WORDS: privatization, transition, Croatia, Slovenia.

PRIKAZI I RECENZIJE

SREĆKO HORVAT I IGOR ŠTIKS

WELCOME TO THE DESERT OF POST-SOCIALISM
RADICAL POLITICS AFTER YUGOSLAVIA

Verso Books, 2015, p. 288

Misliti o koherentnoj i progresivnoj politici, ili makar o kakvoj drugačijoj budućnosti na Balkanu nikada nije bio preterano realan, često ni racionalan poduhvat, najpre zbog poznatog terora činjenica koje njegovo ime čine globalno komunikativnim pojmom u socijalno-istorijskom, umesto u geografskom smislu, a njegove reformatore najčešće neshvaćenim, neretko i tragičnim figurama. Duboko uronjena u traumatičnu prošlost i sivu sadašnjost, misao o društvu je na Balkanu kroz istoriju najčešće bivala inertna, lišena autentičnih alternativa, vezana po pravilu za „proverena”, a zapravo prevaziđena rešenja, prihvatajući tako sa iluzijom sigurnosti i ulogu večite provincije i kolonije.

Usled refleksnog fokusa na sadašnjost, u kojoj loše vesti prestižu jedna drugu, kao da stalno nedostaje prostora ili vremena (zapravo intelektualne hrabrosti) da se objektivno razume prošlost i fiksiraju sopstvene stare iluzije koje uvek traže nove žrtve. Knjiga pred nama predstavlja upravo jedan takav odvažan pokušaj racionalnog sagledavanja sopstvenog iskustva, kako bi se konačno došlo u situaciju mišljenja o budućnosti – shvaćenju kao nešto radikalno novo, dakle autentično. Konkretno, *Dobrodošli u pustinju postsocijalizma* predstavlja pokušaj artikulacije novog političkog narativa između apsolutne submisivnosti i besmislenog, apriornog suprotstavljanja. Nameru da se na konstruktivnom i objektivnom fonu govori o emancipaciji od ideološke hegemonije.

Sa tragičnim nestankom verovatno najradikalnije ideje koja se ikada dogodila Balkanu – one jugoslovenske, taj zadatak je još teži nego inače. Godine koje su usledile posle 1999. i okončanja poslednjeg od sramnih jugoslovenskih ratova, pretvoriće produženi predah akademskih i kulturnih elita od destruktivne i regresirajuće stvarnosti u duboki san, na čije prekidanje i buđenje kritičke svesti upravo poziva Horvatom i Štiksov zbornik.

Distanciranjem od aktuelnog i konvencionalnog, čitava ova knjiga zasniva se na radikalnoj premisi da se na Balkanu ne mora misliti jedino

iz perspektive periferije, čije najviše dostignuće mogu biti pristojne kopije spolja zadatih modela, čime se zapravo otvara prostor za novu, refleksivnu misao.

Preciznim imenovanjem sadašnjeg stanja pustinjom, ali još više odabirom tema, urednici se opredeljuju za jeretičku poziciju traganja za pozitivnim elementima prethodnog sistema, koji danas većina nekadašnjih građana SFRJ prepoznaje kao humaniji. Iako u knjizi nema ničega što se danas pežorativno naziva jugonostalgijom, biće, sigurni smo, dovoljno materijala za tu kvalifikaciju, makar zbog činjenice da tekstovi, koji je čine, uključuju sećanje u vremenu koje kao da industrijski proizvodi zaborav i diskontinuitet.

Svakako nije slučajnost da je upravo prvi autorski tekst u zborniku namenjen najpoznatijoj, ako ne i najvažnijoj značajki sistema socijalističke Jugoslavije: Samoupravljanju. Ta ideja, nastala, kao i sama SFRJ, u ideološkom međuprostoru između staljinizma i liberalnog kapitalizma, nekako je oduvek imala više pobornika na levisi na Zapadu, nego među misliocima na jugoslovenskim prostorima. Vladimir Unkovski – Korica, na kraju svog izvrsnog istorijskog pregleda razvojnih faza samoupravljanja, ističe da je ono, dolazeći odozgo kao inicijativa partijskog vrha, zapravo bila samo šansa da se emancipacija o kojoj je reč zaista i dogodi, a nikako završen, funkcionalan sistem koji je samo trebalo pustiti u rad presecanjem crvene vrpce. Ipak, dovoljno je samo podcrtati činjenicu da je ta radikalna ideja da fabrike pripadnu radnicima po prvi put pronašla svoj izraz upravo u jugoslovenskom modelu, te da je i danas jednako aktuelna i radikalna kao i pedesetih godina kada je zamišljena, kao raskid sa sovjetskim modelom.

Prvo poglavlje zbornika bavi se još i „nasiljem tržišta” nad jugoslovenskom privredom, odnosno dužničkom ekonomijom postjugoslovenskih zemalja, kroz reči Andreja Živkovića u tekstu naslovljenom *Od tržišta do tržišta: Dužničke ekonomije posle Jugoslavije*. Ovo poglavlje donosi nas bliže razumevanju zbog čega humano, ili makar humanije društvo nije moguće u postojećem (tržišnom) kontekstu, usmeravajući našu pažnju ka ekonomskim problemima malih država uzrokovanim delovanjem globalnog finansijskog kapitala i profitom kao njegovim jedinim orijentirima. Živković piše da su ekonomske politike gotovo svih država nastalih raspadom Jugoslavije, a pre svega kada je reč o finansijama, naglašeno stimulisale uvoz. To je vodilo drastičnom uvećanju zaduženja gotovo svih država nastalih po raspadu SFRJ. Autor ne propušta da istakne destruktivnu politiku MMF, odnosno da činjenicu da je prvi, od mnogih kasnijih ozloglašanih programa *strukturnog prilagođavanja* ove međunarodne institucije, po prvi put primenjen upravo u Jugoslaviji, posle Titove smrti, početkom osamdesetih godina.

Drugo poglavlje posvećeno je refleksiji i samorefleksiji, načinu na koji se Balkan razume spolja i iznutra, kroz metafore i vreme prostor pozicioniranje, odnosno percepciji Evropske unije i procesa pridruživanja među bivšim jugoslovenskim republikama. Kroz tekstove Marije Todorove, Tanje Petrović i Borisa Budena razmatraju se metafore Evrope kao porodice, građevine ili tvrđave. Metafora građana Istočne Evrope kao dece, u tekstu Borisa Budena *Deca postkomunizma*, možda je ipak najpotentnija kada je reč o shvatanju odnosa između starih i novih članica EU, kao odnosa moći. Tretman koji su građani Istočne Evrope dobili po priključenju EU, pošto su se praktično sami izborili protiv komunističkog aparata represije, bio je njihovo simboličko pretvaranje u decu čija se sloboda može suspendovati, za njihovo dobro. Sa ovime u vezi stoji, smatramo, jedan od najvažnijih doprinosa ovog izdanja, a koji je u vezi sa emancipacijom, odnosno konačnim odrastanjem subjekta, kroz razumevanje sopstvene istorije. Kao što kaže Lašek Kolakovski, istoriju ne učimo da bismo saznali budućnost, već da bismo razumeli ko smo. Istovremeno, reč je o bitnim uvidima i za samu EU, koja je kao kolektivni entitet i dalje mlada i uči, rađajući na sebi. Nadalje, to je i poruka o važnosti aktivizma, svedočanstvo da nema željene budućnosti bez ličnog angažmana. Shvatanje je da veliki projekti opšteg dobra, pa i EU, zavise samo od nas, od naše sposobnosti da ih razumemo i njima upravljamo.

Treći deo zbornika predstavlja verovatno i najslabiju kariku ove knjige zbog nejasnog fokusa tekstova, isticanja očiglednog, ali i misaono nezrelog prebacivanja odgovornosti na spoljne sile, što sve zajedno autore dovodi do prilično nesuvisle ocene o „imperijalnoj politici EU prema Balkanu”. Sa druge strane, sa njima se jasnije ukazuju prave razmere zabluda javnosti na ovim prostorima u pogledu endemskih problema Balkana – poput korupcije.

Naravno, niko nema nameru da opovrgava katastrofalne rezultate tranzicije na Balkanu, ali, pored spoljnih faktora, izvesno je da postoje i oni unutrašnji zbog kojih nešto što je uspelo u Češkoj ili Poljskoj ima slabe efekte u Crnoj Gori. Iako se neke, ne previše promišljene rečenice, u tekstu Andreja Nikolaidisa poput: „... proces proširivanja EU je prevashodno imperijalistički projekat...” (str. 150) – mogu pripisati najpre pogrešno usmerenom, ali ipak opravdanom gnevu, one zapravo otkrivaju obrise jedne samoporažavajuće logike koja umesto rešenja traži krivca, gotova rešenja i u konačnici – sveznajućeg gospodara koji ih može isporučiti umesto nas samih.

Agon Hamza piše u sličnom tonu da je Kosovo od Jugoslavije nasledilo siromaštvo poentirajući da je: „... zbog Neo Imperijalne intervencije” – a na prvom mestu EU, „volja suverenog naroda na Kosovu potpuno marginalizovana, ako ne i represirana”. (str. 159) Autor nadalje ocenjuje da su insti-

tucije koje su postavljene da promovišu i instaliraju demokratiju upravo one koje ubijaju svaku demokratsku tendenciju u zemlji i zaključuje da „...je oslobađanje svake neo imperijalne organizacije stvar političke hitnosti”. (str. 171) Ako zanemarimo očigledan *contradictio in adjecto* u pretpostavci o mogućnosti instaliranja demokratije, pomalo žalostan utisak ostavlja slepilo autora za opšte poznate materijalne činjenice, poput one o desetinama milijardi evra koje je „imperijalna” EU upumpala u ekonomiju Kosova od 1999. naovamo. Utisak ovog poglavlja donekle popravljaju studija Jugo, odnosno Tito-nostalgije Mitje Velikonje, zasnovana na njenom razumevanju kao nostalgije za boljim vremenima, boljim političkim sistemima i boljim liderima koje treba da stvori upravo naše društvo, a ne neko drugi umesto nas.

Poslednje poglavlje otvara verovatno najkonkretniji, a možda i najvažniji tekst čitavog zbornika, *Pobuna na Balkanu: Od radnika i studenata do novih političkih subjektiviteta*, Majkla G. Krafta (Michael G. Kraft), koji se fokusira na konkretne primere radničke borbe za pravo na rad iz Srbije, Hrvatske i Slovenije, ali i ukazuje na važnost otvaranja novih prostora za mišljenje i akciju, iznad tradicionalnih levo-desno dilema. Kritikujući nedostatak volje EU da na ravnopravnoj osnovi diskutuje sa zemljama kandidatima, autor ne ostaje samo na tome već ukazuje na konkretne primere otpora i njihove krivudave i nesigurne putanje u ogorčenoj borbi za pravo na rad, u kojoj istrajavaju bez podrške države i javnosti.

Primeri srbijanske Jugoremedije i hrvatske Petrokemije predstavljaju historijski relevantne beleške u toj borbi, ali nažalost i ukazuju da je, u kontekstu vladavine globalnog tržišta, konačni ishod njihove borbe krajnje neizvestan. Na istom tragu kao i Kraftov, poslednja dva teksta u zborniku Jane Bačević i Ankice Čakardić o studentskoj, odnosno feminističkoj akciji govore o nužnosti stvaranja novih platformi za mišljenje modernog, ali najvažnijim akterima buduće borbe za humanija društva koja neće poistovećivati neoliberalizam sa praksom izgrađivanja države, dok istovremeno traje komodifikacija svih njenih dobara.

Posmatrano iz perspektive generacije studenata 96/97, učesnika jednog od u uvodu ovog zbornika pomenutog pokušaja da se zaustavi destrukcija društvenih vrednosti zarad profita, ili samo građanina neke od post-jugoslovenskih republika, nameće se zaključak da je pred nama jedna važna knjiga, važan znak pored puta. Znak upozorenja. Zahvatajući razočaranje gorkim plodovima tranzicije i osećanja „da se nismo za ovo borili”, ona deluje i kao antidot nekim budućim antidemokratskim tendencijama koje se, nažalost, mogu očekivati na Balkanu, jer stavlja društvo ispred tržišta, odnosno solidarnost ispred moći sakrivene iza ideologija koje se plasiraju kao common sense.

Dobrodošli u pustinju može se shvatiti i kao početak rada na jednom novom društvenom narativu koji bi trebalo da se suprotstavi hegemoniji tržišta. Najveći doprinos ove preko potrebne knjige je u tome što uključuje sećanje, ali ne zbog toga da bi se iz njega „pročitala budućnost” već da bi kao samosvesni akteri dobili mogućnost da se za tu budućnost borimo, uz pomoć jedne bolje *utemeljavane epistemologije otpora na postjugoslovenskom prostoru*, kao što piše Majkl Kraft.

Uvid o ličnoj odgovornosti i nužnosti akcije vraća nas na početak ovog zbornika i rečenicu kojom je Josip Broz dočekaio predlog o posebnom jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu: „Fabrike u vlasništvu radnika – to je nešto što niko još nije postigao!” (23) Šest i po decenija kasnije, ona i dalje zvuči jednako uzbudljivo kao i tada kada je izrečena, kao neko lično iskustvo, koga se stidimo dok se, istovremeno, njime i ponosimo.

Ova na evropskom nivou relevantna knjiga ima, verujemo, za cilj da proseče kroz taj sfumato pomešanih osećanja našeg jugoslovenskog iskustva. Njen metod je naučni jer podrazumeva priznanje greške, odnosno shvatanje da se progres može postići jedino korak po korak, pokušajem, pogreškom i njenim ispravljanjem. Ceo ovaj zbornik, naravno, postavlja više pitanja nego što daje odgovora. No, ponekada su i sama pitanja toliko subverzivna da je već njihovo postavljanje manifest drugačijeg svetonazora, novi pravac posmatranja. Na čitaocima je da na njih sami potraže odgovore.

MILAN RADONJIĆ

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

